

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Κατεύθυνση: Πολιτική Επιστήμη | Κοινωνική Θεωρία και Πολιτική Φιλοσοφία

Στοιχεία για μία (μετα)δομιστική έννοια του Τρόπου Παραγωγής
Προς μια σπινοζική Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας

Επιβλέπων Καθηγητής: Γιώργος Φαράκλας

Ακαδημαϊκό έτος: 2021 – 2022

Διπλωματική εργασία: Κοτταρίδης Γιώργος (Α.Μ.: 1120M025)

Περιεχόμενα

Αντί – Προλόγου.....	3
Κεφάλαιο 1°. Μύθος και βίαιος μετασχηματισμός.....	9
Κεφάλαιο 2°. Οι δύο έννοιες «μετάβασης»	21
Κεφάλαιο 3°. Η λογική του κεφαλαίου ως λογική του ανταγωνισμού.....	37
Παράρτημα για την «κανονική» κυκλοφορία του κεφαλαίου.....	51
Βιβλιογραφία.....	63

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους δασκάλους μου Γιώργο Φουρτούνη, Γιάννη Μηλιό και Γιώργο Φαράκλα για τις συζητήσεις μας και τις παρατηρήσεις τους.

Αντι – Προλόγου

«Η διαλεκτική μέθοδος παρουσίασης είναι σωστή μόνο όταν γνωρίζει τα όριά της».¹

I. Ο Althusser στο τελευταίο ημιτελές έργο του, αδημοσίευτο μέχρι τον θάνατό του, υποστηρίζει ότι ο Μαρξ αποτελεί κομμάτι μίας υλιστικής φιλοσοφίας, μιας υπόγειας ιστορίας ενός ριζοσπαστικού υλισμού, ο οποίος «πολεμήθηκε και απωθήθηκε» από την νεοορισμένη φιλοσοφική σκέψη. Πιο συγκεκριμένα, το έργο του Μαρξ διέπεται από δύο διαφορετικά υλιστικά ρεύματα. Έναν υλισμό που παραμένει υποτελής στον ιδεαλισμό, εγκλωβισμένο στη δυτική μεταφυσική παράδοση, και έναν υλισμό που εκ των έσω την υποσκάπτει και τείνει να της διαφύγει. Υπό αυτό το πρίσμα, η έννοια του τρόπου παραγωγής, στη βάση της οποίας ο Μαρξ ασκεί κριτική στην κλασική Πολιτική Οικονομία και ανακατασκευάζει την «εσωτερική οργάνωση» του κεφαλαιοκρατικού κόσμου «στον ιδανικό του μέσο όρο»², διέπεται από δύο ριζικά ετερογενείς λογικές. Μία ουσιοκρατική και τελεολογική λογική, όπου εντοπίζεται «στα εκτενή χωρία του *Κεφαλαίου*, σχετικά με την ουσία της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας», αλλά και μία αντι-μεταφυσική και ιστορικο-αστάθμητη λογική που βρίσκεται σε υποκαθορισμένη θέση στο σύνολο του έργου του και εκφράζεται σε κάποια τμήματα των χειρογράφων του 1857-1858 (*Grundrisse*), αλλά και στα ιστορικά κεφάλαια του πρώτου και του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*³. Ο Althusser, παρότι άφησε αρκετές σημειώσεις για το λεγόμενο *υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης* ανασύροντάς το απ' τη λήθη, δεν ασχολήθηκε ποτέ διεξοδικά με τα κείμενα του Μαρξ που ο ίδιος υπέδειξε, δεν ξέθαψε ποτέ αυτή τη δεύτερη έννοια του τρόπου παραγωγής που ο ίδιος ανέδειξε. Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η απόδειξη της υπόθεσης του Althusser, η ανασυγκρότηση δηλαδή αυτής της ελάσσονος και αντι-μεταφυσικής έννοιας τρόπου παραγωγής μέσα από τα κείμενα των *Grundrisse* και του *Κεφαλαίου* που προαναφέραμε.

Η πρώτη ουσιοκρατική αντίληψη του τρόπου παραγωγής, που αναφέρει ο Althusser, προϋποθέτει ότι μία μοναδική βαθμίδα του κοινωνικού όλου αποτελεί οργανωτικό κέντρο του και κρυφό θεμέλιό του, ενώ ο προνομιακός χαρακτήρας της πηγάζει από την ιδιαίτερη οντολογία της. Λόγω της δέσμευσης του παραδοσιακού μαρξισμού στην υλιστική φιλοσοφική σκέψη, αυτή η οντολογικά προνομιακή βαθμίδα θεωρείται ως η κατ' εξοχήν «υλική» ή η «πιο υλική» από τα υπόλοιπα επίπεδα του κοινωνικού· νοείται ως η πιο δραστική και αποτελεί την αρχή και το τέλος των αιτιακών καθορισμών. Αυτή η βαθμίδα δεν είναι άλλη από την παραγωγή. Όπως γράφουν οι Μαρξ και Ένγκελς στα χειρόγραφα του 1845-1846, γνωστά και ως *Γερμανική Ιδεολογία*:

Οι άνθρωποι μπορούν να διακρίνονται από τα ζώα χάρη στη συνείδηση, τη θρησκεία και ό,τι άλλο σας αρέσει. Αρχίζουν οι ίδιοι να διακρίνουν τον εαυτό τους από τα ζώα ευθύς μόλις αρχίσουν να παράγουν τα μέσα συντήρησής τους, βήμα που έχει σαν όρο του τη

¹ Κ. Μαρξ, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. Γ', μτφρ. Δ. Διβάρης, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1992, σελ. 838-839.

² Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. 3^{ος}, μτφρ Π. Μαυρομάτης, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2013, σελ. 1020.

³ L. Althusser, *Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2018, σελ. 69-70, 73.

σωματική τους οργάνωση. Παράγοντας τα μέσα της ύπαρξής τους οι άνθρωποι παράγουν έμμεσα την πραγματική τους υλική ζωή⁴.

Σ' αυτό το πλαίσιο, ως τρόπος παραγωγής συχνά ορίζεται το οικονομικό στοιχείο, δηλαδή η μορφή αλληλεπίδρασης των παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων που στην αντιφατική ενότητά τους συνιστούν την υλική βάση του κοινωνικού, την κοινωνική υποδομή, που είτε καθορίζει αιτιακά (ως μοναδική αιτία), είτε «εκφράζεται» - «αντανακλάται» στις υποτιθέμενες λιγότερο υλικές ή μη υλικές βαθμίδες του κοινωνικού όλου⁵. Σε αυτή την περίπτωση η οικονομική αντίφαση αποτελεί την δομή, την ουσία του, συνιστά το ενικό κέντρο που δομεί, καθορίζει, προσδιορίζει και οργανώνει τα υπόλοιπα στοιχεία του κοινωνικού σχηματισμού. Από την άλλη, στο πεδίο της ίδιας προβληματικής, ο τρόπος παραγωγής είναι δυνατόν να οριστεί ως μία «σφαιρική δομή», ως ολότητα των κοινωνικών σχέσεων, συμπεριλαμβάνοντας έτσι και τις βαθμίδες του εποικοδομήματος (νομικό-δικαϊκό, πολιτικό, θρησκευτικό στοιχείο κ.λπ.), διατηρώντας όμως πάντα την πρωτοκαθεδρία της οικονομικής αντίφασης, των παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων⁶. Εδώ, η οικονομία δέχεται αιτιακούς καθορισμούς από τις υπόλοιπες κοινωνικές βαθμίδες ή δύναται να μην είναι η κυρίαρχη σε μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία ή σε έναν συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής· είναι όμως πάντα η *μοναδική καθοριστική*. *Καθορίζει και προσδιορίζει το κυρίαρχο επίπεδο, όντας πάντα εν τέλει η πιο δραστική*⁷. Η ειδοποιός διαφορά αυτής της δεύτερης έννοιας του

⁴ Κ. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τ. 1^{ος}, μτφρ. Κ. Φιλίνη, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997, σελ. 61.

⁵ Εδώ αναφερόμαστε στα «δύο μοναδικά συστήματα αιτιότητας» που διαθέτει η δυτική μεταφυσική φιλοσοφία, σύμφωνα με τον Althusser, και αναπαράγει ο παραδοσιακός μαρξισμός στο βαθμό που παραμένει υποτελής της. Το πρώτο είναι το γαλιλαϊκό και καρτεσιανό ατομιστικό σύστημα, ενώ το δεύτερο είναι το λαϊβνίτειο και εγγελιανό πνευματοκρατικό. Σύμφωνα με τη μηχανιστική καρτεσιανή παράδοση, τα άτομα-στοιχεία προϋποτίθενται λογικά και ιστορικά των σχέσεών τους. Είναι δεδομένα και συγκροτημένα ήδη πριν από τη συνάντησή τους. Το όλον εδώ αποτελεί ένα σύν-ολο των μερών του και τίποτα παραπάνω. Συνιστά απλό άθροισμα, μία σύνδεση προ-δεδομένων στοιχείων· είναι αναγώγιμο σε αυτά, καθώς δεν είναι τίποτε άλλο από αποτέλεσμα μεταβατικών αιτιών. Από την άλλη, κατά το λαϊβνίτειο και εγγελιανό σύστημα φιλοσοφικών εννοιών, η ολότητα ως ιδέα, ως μορφή ή ουσία, είναι υπερβατική ως προς τα φαινόμενα που δομεί και ολοποιεί. Το όλο εδώ είναι μη αναγώγιμο στα μέρη του, είναι-πάντα-κάτι-παραπάνω από το άθροισμά τους. Η υπαγωγή των μερών σε αυτή την *αφηρημένη μορφή* καθορίζει την ταυτότητα και το νόημά τους έτσι ώστε κάθε διαφοροποίησή τους να είναι εξωτερική και φαινομενική ως προς την ιδεατή και εσωτερική ουσία του όλου. Τα ίδια από τη φύση τους διχάζονται σε ένα ουσιώδες τμήμα που εκφράζει την ιδεατή μορφή και σε ένα επουσιώδες όπου είναι αδιάφορο ως προς το όλο. Αυτός ο πνευματοκρατικός ολισμός «προϋποθέτει αναγκαστικά ότι το όλο θα αναχθεί σε μία μοναδική αρχή εσωτερικότητας, δηλαδή σε μια *εσωτερική ουσία*, ως προς την οποία τα στοιχεία του όλου είναι απλά φαινομενικές μορφές έκφρασης, αφού η εσωτερική αρχή της ουσίας είναι παρούσα σε κάθε σημείο του όλου, με αποτέλεσμα κάθε στιγμή να μπορούμε να διατυπώσουμε την άμεσα ισχύουσα εξίσωση: *τάδε στοιχείο* (οικονομικό, πολιτικό, νομικό, λογοτεχνικό, θρησκευτικό, κλπ, στον Hegel) *ισούται εσώτερη ουσία του όλου*» (L. Althusser, *Το αντικείμενο του Κεφαλαίου*, στο L. Althusser, E. Balibar, R. Establet, P. Macherey, J. Ranciere, *Να Διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, μτφρ Δ. Δημούλης, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2003, σελ. 438). Έτσι, η ουσία του όλου εκφράζεται στις επιμέρους στιγμές του, αποτελώντας τελικό αίτιό του, *οδηγώντας τα στοιχεία προς το τελικό νόημά τους*.

⁶ Σύμφωνα με μια λειτουργιστική ερμηνεία, τα στοιχεία της υπερδομής συνιστούν αναπαραγωγικούς μηχανισμούς της οικονομικής υποδομής.

⁷ «Ο μεσαιώνας δεν μπορούσε να ζει από τον καθολικισμό και ο αρχαίος κόσμος από την πολιτική. Απεναντίας ο τρόπος που κέρδιζαν τα μέσα για τη ζωή τους εξηγεί γιατί τον *κύριο λόγο* τον έπαιζε στην αρχαιότητα η πολιτική και στον μεσαιώνα ο καθολικισμός. Κατά τα άλλα δεν χρειάζεται να γνωρίζει κανείς και πολύ την ιστορία της Ρωμαϊκής δημοκρατίας για να ξέρει λχ ότι η ιστορία της γαιοκτησίας αποτελεί την απόκρυφη ιστορία της. Από την άλλη ο Δον Κιχώτης πλήρωσε κιόλας την πλάνη ότι οι πλανόδιοι ιππότες συμβιβάζονται εξίσου με όλες τις

τρόπου παραγωγής εντοπίζεται στη διάκριση της *κυρίαρχης* βαθμίδας, η οποία είναι ιστορική και άρα ενδεχομενική και της *καθοριστικής* που είναι ιστορικά αμετάβλητη και άρα αναγκαία.

Ανεξάρτητα, λοιπόν, από το αν το οικονομικό στοιχείο καθορίζει τα υπόλοιπα στοιχεία της κοινωνικο-ιστορικής ολότητας χωρίς να καθορίζεται απ' αυτά, όντας η υποκείμενη δομή της, η κρυμμένη ουσία της ή αν καθορίζεται μερικώς από αυτά, όντας πάντα όμως η εντέλει καθοριστική βαθμίδα (πιο υλική), η έννοια του τρόπου παραγωγής παραμένει δέσμια της δυτικής μεταφυσικής σκέψης. Η οικονομία είναι και στις δύο περιπτώσεις *υπερβατική* ως προς τα υπόλοιπα στοιχεία του κοινωνικού. Κατά έναν περίεργο τρόπο, διαφεύγει της κοινωνικής δομής, παύει να αποτελεί τμήμα της και δομεί την ολότητα. Έτσι, μετατρέπεται σε ένα αυτό-αναφορικό και παγιωμένο σύστημα, κλειστό στον εαυτό του που οργανώνει ως *κέντρο-αρχή* τις υπόλοιπες κοινωνικές σχέσεις. Οι τελευταίες αντλούν απ' αυτό το ορθολογικό νόημά τους, τη δυνατότητα γνώσης τους, και τις συγκεκριμένες λειτουργίες τους. Για να μιλήσουμε με τους όρους του Derrida, ο τρόπος παραγωγής νοούμενος υπό αυτό το πρίσμα, αποτελεί μία «κεντροθετημένη δομή», μία «κλειστή δομή» με κέντρο, με «υπερβατολογικό σημαινόμενο» (*signifié transcendantal*) την οικονομία. Πιο συγκεκριμένα, ο Derrida στο πλέον κλασικό κείμενό του *Η δομή, το σημείο και το παίγνιο στον λόγο των επιστημών του ανθρώπου*, που θεωρήθηκε αφετηρία του λεγόμενου «μεταδομιστικού» ρεύματος, υποστηρίζει ότι η αντίληψη μιας «κλειστής» και «κεντροθετημένης δομής» διέπει τον κλασικό δομισμό αλλά και ολόκληρη την ιστορία της δυτικής μεταφυσικής. Η ιστορία της δυτικής μεταφυσικής, ως «ιστορία της Δύσης» είναι η ιστορία των μεταφορών και των μετωνυμιών αυτού του κέντρου, όπου «η μητρική του μορφή θα ήταν [...] ο καθορισμός του είναι ως παρουσία». Όπως γράφει: «Θα μπορούσαμε να δείξουμε ότι όλα τα ονόματα που σχετίζονται με το θεμέλιο, την αρχή ή το κέντρο όριζαν πάντα μια πάγια παρουσία – *είδος, αρχή, ενεργεία, ουσία* (ουσία, ύπαρξη, υπόσταση, υποκείμενο) – *αλήθεια, υπερβατικότητα, συνείδηση, Θεός, άνθρωπος κ.λπ.*»⁸. Σύμφωνα με τον Derrida, το όλον μπορεί να θεωρηθεί κλειστό απ' τη στιγμή που τού προσδίδεται μία (εξ ορισμού) μοναδική «οργανωτική αρχή», ένα κέντρο. Ένα στοιχείο της δομής, στην περίπτωση του παραδοσιακού μαρξισμού το οικονομικό, γίνεται πιο καθοριστικό, ή το εντέλει καθοριστικό, καθώς προσδιορίζει τις μορφές και τους τρόπους συσχετισμού όλων των υπόλοιπων στοιχείων. Αυτό το «μέρος» του όλου ολοποιεί την ολότητα χωρίς να ολοποιείται, δομεί τη δομή χωρίς να δομείται. Έτσι, η δομή εμπεριέχει μία «τελική παραπομπή», ένα «υπερβατολογικό σημαινόμενο», το οποίο ως πρωταρχικό νόημα νοηματοδοτεί τα υπόλοιπα μέρη, χωρίς το ίδιο να νοηματοδοτείται απ' αυτά. Θεμελιώνει τις δομικές και αιτιακές σχέσεις χωρίς να υπάγεται σε αυτές. Με άλλα λόγια, *διαφεύγει του όλου*. Η αντινομία της λεγόμενης «κεντροθετημένης δομής» συνίσταται στο ότι απ' τη μία το κέντρο καθιστά δυνατό «το δομικό παίγνιο», τους αιτιακούς καθορισμούς μεταξύ των στοιχείων ενώ απ' την άλλη τους περιορίζει και τους καταστέλλει. Κατά έναν παράδοξο τρόπο, το κέντρο τοποθετείται «μέσα και έξω από τη δομή»⁹. *Το κέντρο βρίσκεται στο*

οικονομικές μορφές της κοινωνίας» (Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τ.1^{ος}, μτφρ. Π. Μαυρομάτης, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, σελ. 96).

⁸ J. Derrida, *Writing and Difference*, μτφρ. Α. Bass, εκδ. Routledge, London 2001, σελ. 353.

⁹ J. Derrida, *Writing and Difference*, ο.π., 352

εσωτερικό της, ακριβώς επειδή είναι κέντρο της, επειδή αποτελεί το προνομιακό στοιχείο της, αλλά βρίσκεται και στο εξωτερικό της, καθώς δεν υπάγεται «ουσιωδώς» στους αιτιακούς καθορισμούς και σχέσεις των υπόλοιπων στοιχείων. Όπως γράφει:

Εντούτοις το κέντρο κλείνει έτσι το παίγνιο το οποίο ανοίγει και καθιστά εφικτό. Ως κέντρο, είναι το σημείο όπου η υποκατάσταση των περιεχομένων, των στοιχείων, των όρων, δεν είναι πλέον εφικτή. Στο κέντρο, η μετάθεση ή η μεταμόρφωση των στοιχείων [...] είναι απαγορευμένη. Τουλάχιστον αυτή η μετάθεση ήταν πάντα απαγορευμένη [...]. Πίστεψαν πάντα ότι το κέντρο, το οποίο εξ ορισμού είναι μοναδικό, συγκροτούσε εκείνο ακριβώς το πράγμα στο εσωτερικό μίας δομής, που ενώ διοικεί τη δομή, διαφεύγει από τη δομικότητα. Αυτός είναι ο λόγος, σύμφωνα με μια κλασική αντίληψη περί δομής, που το κέντρο μπορεί να βρίσκεται, παραδόξως, μέσα στη δομή και έξω από τη δομή. Το κέντρο βρίσκεται στο κέντρο της ολότητας και παρόλα αυτά, επειδή ακριβώς το κέντρο δεν ανήκει στην ολότητα (δεν είναι μέρος του όλου), η ολότητα *έχει το κέντρο της αλλού*. Το κέντρο δεν είναι κέντρο. [...] Η έννοια της κεντροθετημένης δομής είναι στην πραγματικότητα η έννοια ενός θεμελιωμένου παιγνίου, ενός παιγνίου συγκροτημένου στη βάση μίας θεμελιώδους ακινησίας και μίας ασφαλούς βεβαιότητας η οποία βρίσκεται πέραν του παιγνίου¹⁰.

Σ' αυτό το πλαίσιο, ο Derrida υποδεικνύει ένα «αδιανόητο συμβάν» στην ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας και επιστήμης· τη συγκρότηση μιας έννοιας όλου που δεν κλείνει από ένα μη δομικό στοιχείο, που δεν κλείνει από ένα κέντρο που προσδένει τη δομή σε ένα «σημείο παρουσίας» αποδίδοντάς της μία «σταθερή προέλευση» (υπό αυτή την έννοια το κείμενο αυτό θεωρείται και ιδρυτικό του μεταδομισμού). Στόχος μας εδώ, είναι να δείξουμε ότι ο Μαρξ συμμετέχει κατά έναν ιδιαίτερο τρόπο σε αυτό το «αδιανόητο συμβάν» της δυτικής φιλοσοφίας και επιστήμης. Στόχος μας είναι να ανασυγκροτήσουμε αυτή τη «δεύτερη αντίληψη του τρόπου παραγωγής», που πρώτος κατέδειξε ο Althusser, και να αποδείξουμε ότι ακριβώς αυτή η έννοια *ανοίγει και ανοίγεται* στη θεωρητική δυνατότητα μιας *αποκεντροθέτησης* (décentrement) *του όλου*. Θα υποστηρίξουμε ότι ο Μαρξ συμμετέχει σε αυτή την υλιστική κίνηση όπου αφήνει το περιθώριο να συλλάβουμε μία «δομή δίχως κέντρο», μία «έκ-κεντρη δομή», *ένα ανοιχτό όλο δίχως υπερβατικό* (ή υπερβατολογικό κατά τον Derrida) *σημαινόμενο και μεταφυσική θεμελίωση*.

Σ' αυτό το σημείο πρέπει να γίνει καθαρό ότι δεν υπονοείται κάποιου είδους άμεση ή έμμεση ταύτιση κάποιων φιλοσοφικών προκείμενων του Μαρξ και του μεταδομιστικού ρεύματος. Δεν θα μάς απασχολήσει η ανάδειξη της θεωρητικής σχέσης τους, ούτε όμως το πώς οι μεταδομιστές κατανόησαν τον Μαρξ. Πιο συγκεκριμένα, ο μεταδομισμός μας ενδιαφέρει μόνο στον βαθμό που αποτελεί αποτέλεσμα μιας πολύ ιδιαίτερης *συνάντησης* δύο ρευμάτων σκέψης: του σπινοζισμού και του δομισμού. Η σύζευξη αυτών των δύο τάσεων έλαβε χώρα στη Γαλλία από τη δεκαετία του '60 και έπειτα. Κόμβο αυτής της σύζευξης συνιστά η *σπινοζική έννοια της εμμένειας και της εμμενούς αιτίας* (ο εμμενής χαρακτήρας της λεγόμενης «θεϊκής» αιτιότητας), η οποία λειτούργησε ως όχημα για την υπέρβαση της παραδοσιακής δομιστικής σκέψης και της κλειστής – κεντροθετημένης δομής. Το έργο του Σπινόζα είναι παρόν και ενεργό, είτε ρητά είτε

¹⁰ J. Derrida, ο.π., 352

άρρητα, στη σκέψη των πρωταγωνιστών αυτής της ιδιαίτερης δομιστικής τάσης¹¹. Η φιλοσοφική παρέμβαση του Althusser παίζει καθοριστικό ρόλο σ' αυτή την εργασία στον βαθμό που προτείνει ως θεωρητική γενεαλογία τη σπινοζική έναντι της εγελιανής φιλοσοφίας για την ανάγνωση του έργου του Μαρξ¹². Υπό αυτό το πρίσμα και μόνο προτείνεται η συνάντηση του Μαρξ και του μεταδομισμού, με στόχο την ανασυγκρότηση μιας αντι-μεταφυσικής υλιστικής αντίληψης του τρόπου παραγωγής.

II. Με βάση τα προηγούμενα, το επιχείρημά μας αρθρώνεται ως εξής: Στο πρώτο κεφάλαιο, θα ανασυγκροτήσουμε τις δύο «πρώτες στιγμές» της συγκυρίας της πρωταρχικής συσσώρευσης που αντιστοιχούν στα διάφορα συμβάντα, τα οποία σχετίζονται με την απαλλοτρίωση των μαζών και τη λεγόμενη «αιματηρή νομοθεσία», ακολουθώντας τα αντίστοιχα τμήματα του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Στόχος μας είναι να δείξουμε ότι αυτά τα «φαινόμενα» είναι αδύνατον να αναχθούν σε ένα αφηρημένο διαλεκτικό σχήμα παραγωγής - αναπαραγωγής του κοινωνικού και ότι η ίδια η «συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης» που ακολουθεί ο Μαρξ, μάς οδηγεί σε μία διαφορετικού τύπου «διαλεκτική». Σ' αυτό το σημείο, τίθεται και το ερώτημα της σχέσης της πρωταρχικής συσσώρευσης με τη συγκρότηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή, αν η πρώτη συνιστά προϊστορία ή αφετηρία του. Στο δεύτερο κεφάλαιο, υποθέτοντας ότι η πρωταρχική συσσώρευση αποτελεί προϊστορία ή «περίοδο μετάβασης» στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής (θέση που θέλουμε να ανασκευάσουμε), θα οδηγηθούμε, μέσα από τη γενεαλογία των στοιχείων της σχέσης κεφαλαίου, στους διάφορους προκεφαλαιοκρατικούς τρόπους παραγωγής. Για να εξάγουμε αυτή την «έννοια μετάβασης», θα εξετάσουμε το τετράδιο των *Grundrisse* για τους *Προκεφαλαιοκρατικούς οικονομικούς σχηματισμούς* και το εικοστό και τριακοστό έκτο κεφάλαιο του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* που αφιερώνονται στην *Ιστορία του εμπορικού κεφαλαίου* και στην *Προκεφαλαιοκρατική περίοδο*, ακολουθώντας την ανάγνωση των Deleuze και Guattari στο τρίτο κεφάλαιο του *Αντι – Οιδίποδα* (*Άγριοι, βάρβαροι, πολιτισμένοι*). Εκεί θα δούμε ότι ο Μαρξ ακολουθεί μια εντελώς διαφορετική ερμηνεία της Παγκόσμιας Ιστορίας από τις παραδοσιακές μαρξίζουσες «φιλοσοφίες της ιστορίας», αλλά και μια ριζοσπαστική εννοιολόγηση του τρόπου παραγωγής. Οι διάφοροι

¹¹ Γ. Φουρτούνης, *Αποδόμηση σε «τελική ανάλυση»: ο σπινοζικός δομισμός του Αλτουσέρ (1960 – 1969)*, υπό έκδοση, εκδ. Νήσος, κεφ. 2^ο, σελ. 3, κ' W. Montag, T. Stolze, *The New Spinoza*, εκδ. University of Minnesota Press, Minneapolis 1997, σελ. IIX. Ο Choat προτείνει αντί του σπινοζισμού τον νιτσεϊσμό ως θεωρητική διαφορά του δομισμού - μεταδομισμού (S. Choat, *Marx through Post-Structuralism. Lyotard, Derrida, Foucault, Deleuze*, Continuum International Publishing Group, London 2010, σελ. 162).

¹² Σε μια υπόγεια ιστορία σπινοζισμού που πάλεψε να απωθήσει η δυτική Μεταφυσική παράδοση αναφέρεται ο Althusser ήδη από το *Να διαβάσουμε το Κεφάλαιο*. Όπως γράφει: «Η φιλοσοφία του Σπινόζα φέρνει μια άνευ προηγουμένου θεωρητική επανάσταση στην ιστορία της φιλοσοφίας, και σίγουρα πρόκειται για την πιο μεγάλη φιλοσοφική επανάσταση όλων των εποχών, έτσι ώστε να μπορούμε να πούμε ότι, από άποψη φιλοσοφική, ο Σπινόζα είναι ο μόνος άμεσος πρόγονος του Μαρξ. Αυτή η ριζική επανάσταση υπέστη μια καταπληκτική ιστορική απώθηση, και συνέβη με τη μαρξική φιλοσοφία σχεδόν ό,τι συνέβη και συνεχίζει να συμβαίνει ακόμα σε ορισμένες χώρες με τη μαρξική φιλοσοφία: χρησίμευσε ως ατιμωτική ύβρις που ενοχοποιούσε για «αθεϊσμό». [...] Η απωθημένη από τη φιλοσοφία ιστορία του σπινοζισμού εκτυλίσσεται λοιπόν ως *ιστορία υπόγεια που δρα σε άλλους τόπους*, στην πολιτική ιδεολογία και στη θρησκευτική (το θεϊσμό), στις επιστήμες, αλλά όχι στη φωτισμένη σκηνή της ορατής φιλοσοφίας». (Βλ. L. Althusser, *Το αντικείμενο του Κεφαλαίου*, στο L. Althusser, E. Balibar, R. Establet, P. Macherey, J. Ranciere, *Να Διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, μτφρ Δ. Δημούλης, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2003, σελ. 319-320).

προκεφαλαιοκρατικοί τρόποι παραγωγής θεωρούνται αδιαχώριστοι από την παραγωγή της υποκειμενικότητας και απ' τη συγκρότηση ενός συγκεκριμένου «τύπου σταθερότητας», μέσω της κατασκευής της «μορφής εμφάνισής» τους. Σ' αυτό το πλαίσιο, ο Μαρξ δεν κατατάσσει τους διάφορους προκεφαλαιοκρατικούς τρόπους παραγωγής σε μία προοδευτική σειρά σταδίων, αλλά τους εξετάζει υπό το πρίσμα της διάλυσής τους και των προϋποθέσεων του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Το τρίτο κεφάλαιο αφιερώνεται στην προβληματική της πρωταρχικής συσσώρευσης ως συνεχιζόμενη διαδικασία, ως στοιχείο του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Καθώς, οι κύκλοι περιφράξεων και η απαλλοτρίωση αγροτικού πληθυσμού, η μαζική εξαθλίωση και ποινικοποίηση της εργατικής τάξης, τα ρεύματα διασποράς και «περιπλάνησης» αλλά και το αποικιακό σύστημα, το σύστημα δημοσίων χρεών, το φορολογικό σύστημα και το προστατευτικό σύστημα αποτελούν, σύμφωνα με το Μαρξ, «συστατικά μέρη της πρωταρχικής συσσώρευσης», τίθεται το ερώτημα αν όλα αυτά τα «φαινόμενα» περιορίζονται στην «αυγή του κεφαλαιοκρατικού κόσμου». Σε αυτό το πλαίσιο, θα προσπαθήσουμε να ανακατασκευάσουμε κριτικά την προβληματική της συνέχειας των διαδικασιών πρωταρχικής συσσώρευσης υπό το φως του εννοιολογικού συστήματος που έχουμε ήδη αρχίσει να χτίζουμε στα προηγούμενα δύο κεφάλαια· θα επινοήσουμε, λοιπόν, τη συνάντηση της δικής μας προβληματικής (σπινοζικός δομισμός) με διάφορα ρεύματα κριτικού μαρξισμού – που αναπτύσσουν το επιχείρημα της συνέχειας της πρωταρχικής συσσώρευσης· στόχος μας, εδώ, είναι να δείξουμε ότι η σχέση κεφαλαίου είναι στη ρίζα της συγκρουσιακής. Σε αυτή τη βάση, θα συγκροτήσουμε και τη δεύτερη έννοια τρόπου παραγωγής, που προαναφέραμε, και που ο Althusser υποδεικνύει στο *Υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης*. Τέλος, στο παράρτημα που ακολουθεί, θα υποστηρίξουμε ότι η ίδια η «κανονική» λειτουργία του κεφαλαίου είναι αδύνατον να νοηθεί ανεξάρτητα από τα υπόλοιπα στοιχεία του τρόπου παραγωγής και απ' την ιστορικά συγκεκριμένη μορφή άρθρωσής τους. Η φυσικοποίηση και νομιμοποίηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αποτελεί και την «τρίτη στιγμή» της πρωταρχικής συσσώρευσης και σχετίζεται με την παραγωγή της υποκειμενικότητας. Θα υποστηρίξουμε ότι ο μετασχηματισμός των μορφών βίας και σχέσεων εξουσίας που έχει ως αφετηρία τις διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης συνεπάγεται την εσωτερίκευση των τελευταίων στις σφαίρες της παραγωγής και ανταλλαγής εμπορευμάτων, συνεπάγεται την είσοδο στο καθεστώς της πειθαρχικής εξουσίας. Εδώ θα επιχειρήσουμε μια παράλληλη ανάγνωση του τέταρτου μέρους του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου (Παραγωγή της σχετικής υπεραξίας)* και του τρίτου μέρους του *Επιτήρηση και Τιμωρία (Πειθαρχία)* του Foucault, με σκοπό να σκιαγραφήσουμε τον τύπο βίας, εξουσίας και υποκειμενικότητας που αντιστοιχεί στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.

Κεφάλαιο 1°. Μύθος και βίαιος μετασχηματισμός

III. Η ανάλυση της διαδικασίας παραγωγής του κεφαλαίου και των θεμελιωδών κατηγοριών του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής συναντά ένα απροσπέλαστο όριο: η κεφαλαιοκρατική παραγωγή μοιάζει να προϋποθέτει διαρκώς τους όρους της και έτσι, στην προσπάθεια αναζήτησης των απαρχών της, φαίνεται να μπλεκόμαστε σε έναν φαύλο κύκλο. Τα στοιχεία της σχέσης κεφαλαίου εμφανίζονται σαν αποτελέσματα της ύπαρξης και της πραγματοποίησής της. Από τη μία μεριά, προϋποτίθεται διαρκώς ο κάτοχος του χρήματος και των μέσων παραγωγής και από την άλλη, ένα απογυμνωμένο πλήθος που δεν κατέχει τίποτε άλλο πέρα από την εργατική του δύναμη. Όπως η κεφαλαιακή συσσώρευση προϋποθέτει την υπεραξία και η υπεραξία την κεφαλαιοκρατική μορφή παραγωγής, έτσι και η κεφαλαιοκρατική παραγωγή προϋποθέτει *πάντοτε-ήδη* τη μισθωτή σχέση. Αυτό το όριο δεν είναι άλλο από αυτό της ιστορικότητας, της ανάδυσης και της συγκρότησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Η λύση που δίνει η κλασική Πολιτική Οικονομία σε αυτό το αίνιγμα εντοπίζεται στην υπόθεση μίας «αρχικής συσσώρευσης» («Previous Accumulation» στον A. Smith) που δεν συνιστά αποτέλεσμα αλλά προηγείται, λογικά και ιστορικά, της κεφαλαιακής σχέσης (που οι κλασικοί οικονομολόγοι αντιλαμβάνονται ως «την οικονομία της αγοράς») και αποτελεί αφετηρία της¹³. Η Πολιτική Οικονομία δημιουργεί έναν μύθο όμοιο με αυτόν του προπατορικού αμαρτήματος, που η κρυφή του βάση θεμελιώνεται σε μία επιθυμητική και ηθική διαφορά. Όπως γράφει ο Μαρξ:

Σε μια πολύ παλιά εποχή υπήρχαν, από τη μια μεριά, μια επίλεκτη μερίδα ανθρώπων εργατικών, έξυπνων και προπάντων οικονόμων και, από την άλλη, τεμπέλικα χαμένα κορμιά που σπαταλούσαν σε γλέντια όλα όσα είχαν κι ακόμα παραπάνω. Είναι αλήθεια ότι ο μύθος του θεολογικού προπατορικού αμαρτήματος μάς διηγείται πως ο άνθρωπος καταδικάστηκε να τρώει το ψωμί του με τον ιδρώτα του προσώπου του· αντίθετα η ιστορία του οικονομικού προπατορικού αμαρτήματος μάς αποκαλύπτει πως γίνεται και υπάρχουν άνθρωποι που δεν έχουν καθόλου ανάγκη να το κάνουν αυτό. Εξάλλου το ίδιο κάνει. Έτσι συνέβηκε, ώστε οι πρώτοι να συσσωρεύουν πλούτο και οι δεύτεροι τελικά να μην έχουν τίποτα άλλο να πουλήσουν εκτός από το τομάρι τους. Κι από το προπατορικό αυτό αμάρτημα χρονολογείται η φτώχεια της μεγάλης μάζας, που παρ' όλη την εργασία της εξακολουθεί να μην έχει τίποτα

¹³ Όπως σημειώνει ο Perelman, ο όρος «πρωταρχική συσσώρευση» (primitive accumulation) προέκυψε από μια μεταφραστική «παραξήγηση». Ο Μαρξ μετέφρασε στα γερμανικά τον όρο του Smith «previous» ως «ursprünglich» ενώ οι μεταφραστές του Μαρξ στα Αγγλικά με τη σειρά τους απέδωσαν τον όρο ως «primitive» (M. Perelman, *The Invention of Capitalism. Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*, εκδ. Duke University Press, Durham & London 2000, σελ. 25). Ο όρος θα μπορούσε να μεταφραστεί επίσης ως «original», «initial», «unspoiled», ή ακόμα και «beginning», «first manifestation», «springing to life». Το «primitive» είναι ανακριβές, καθώς ο γερμανικός όρος δεν υποδηλώνει σχέση αιτίου – αιτιατού (W. Bonefeld, *Critical Theory and the Critique of Political Economy. On Subversion and Negative Reason*, εκδ. Bloomsbury, New York 2016, σελ.82).

άλλο να πουλήσει εκτός από τον ίδιο τον εαυτό της, και ο πλούτος των λίγων, που διαρκώς αυξάνει, παρόλο που από πολύ-πολύ καιρό έχουν παύσει να εργάζονται¹⁴.

Ο μύθος που σκαρφίζεται η Πολιτική Οικονομία φαίνεται να προϋποθέτει ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής έχει προϋπάρξει ως αφηρημένη δυνατότητα ήδη στα στοιχεία του, ενώ τα τελευταία αποκτούν την ταυτότητα και τη διακρισιμότητά τους βάσει δύο ριζικά αντιθετικών, αλλά και αλληλοσυμπληρωματικών ανθρώπινων συμπεριφορών. Ο προαστικός πληθυσμός πολώνεται λόγω δύο διαφορετικών στάσεων ζωής. Από τη μία, η επιθυμία για εργασία και από την άλλη, η επιθυμία για οκνηρή ζωή. Ο πρωταρχικός σχηματισμός του κεφαλαίου, υπό αυτό το πρίσμα, συντελείται μέσω της συσσώρευσης και συγκέντρωσης των «αντικειμενικών συνθηκών της παραγωγής» στα χέρια του ενός πόλου, ενώ ο δεύτερος απλώς καταναλώνει απόλαυση και ηδονή. Έτσι, προϋποτίθεται ότι τα μέσα παραγωγής και συντήρησης εμφανίζονται σαν φυσικοί πόροι, σαν καρποί που ο καθένας μπορεί να κόψει απ' τα δέντρα, ενώ οι μάζες μοιάζουν ες αεί απογυμνωμένες και διαχωρισμένες από αυτά¹⁵.

Πέρα από τον απολογητικό και ιδεολογικό χαρακτήρα αυτού του μυθεύματος, αυτό που δεν χωρά ούτε στα περιθώριά του είναι η σύγκρουση, ο ανταγωνισμός, η βία και σε τελική ανάλυση, η ίδια η «ιστορία». Η ιστορία της συγκρότησης και κρυστάλλωσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής δεν έχει καθόλου τον ειδυλλιακό χαρακτήρα που της προσδίδει η κλασική Πολιτική Οικονομία, αλλά αποτελεί μία ιστορία απαλλοτρίωσης, υποδούλωσης και πειθάρχησης της εργατικής τάξης, μία ιστορία, που όπως υπογραμμίζει ο Μαρξ, «είναι γραμμένη στα χρονικά της ανθρωπότητας με γράμματα από αίμα και φωτιά».

Σύμφωνα με την ανάλυση του Μαρξ, για να αξιοποιήσει ο κάτοχος χρήματος το ποσό αξίας που έχει στην κατοχή του, πρέπει να βρίσκει στη σφαίρα της κυκλοφορίας τον ελεύθερο εργάτη· «ελεύθερο» ως ιδιοκτήτη της ικανότητάς του για εργασία και «ελεύθερο» από μέσα παραγωγής και οποιαδήποτε άλλο εμπόρευμα πέραν της εργατικής του δύναμης. Καθώς όμως η φύση δεν παράγει αυθόρμητα απ' τη μία κατόχους χρήματος και απ' την άλλη ανθρώπους απογυμνωμένους από κάθε παραγωγικό μέσο, η συνύπαρξή τους στην αγορά προϋποθέτει μια ιστορικά συγκεκριμένη διαδικασία.

Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι τίποτ' άλλο παρά το ιστορικό προτσές χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής. Εμφανίζεται σαν «πρωταρχικό», γιατί αποτελεί την προϊστορία του κεφαλαίου και του αντίστοιχου τρόπου παραγωγής¹⁶.

¹⁴ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 738-739.

¹⁵ «Τίποτα λοιπόν δεν μπορεί νάναι πιο ανόητο από να βλέπει κανείς τον αρχικό αυτό σχηματισμό του κεφαλαίου σαν να είχε τάχα το ίδιο δημιουργήσει και συσσωρεύσει τους αντικειμενικούς όρους της παραγωγής – μέσα διαβίωσης, πρώτη ύλη, εργαλεία – και να τους είχε προσφέρει στον απογυμνωμένο απ' αυτούς εργάτη» (Κ. Μαρξ, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. Β', μτφρ. Δ. Διβάρης, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1990, σελ. 384).

¹⁶ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 739. «Ένα πράγμα ωστόσο είναι ξεκάθαρο. Η φύση δεν παράγει από τη μια μεριά κατόχους χρήματος ή εμπορευμάτων και από την άλλη ανθρώπους που κατέχουν μόνο τις εργατικές τους δυνάμεις. Η σχέση αυτή δεν είναι ούτε φυσικοϊστορική σχέση, ούτε κοινή για όλες τις ιστορικές περιόδους κοινωνική σχέση. Η ίδια είναι ολοφάνερα το αποτέλεσμα μιας ιστορικής εξέλιξης που προηγήθηκε, το προϊόν πολλών

Έτσι, η πρωταρχική συσσώρευση «αποτελεί μία κοινωνική διαδικασία που υποκινείται από έναν κοινωνικό φορέα (το Κράτος, συγκεκριμένες κοινωνικές τάξεις κλπ), με στόχο ένα πλήθος ατόμων που έχουν κάποια μορφή άμεσης πρόσβασης στα μέσα παραγωγής [...] παίρνοντας συχνά τη μορφή μιας στρατηγικής που στοχεύει στον διαχωρισμό τους»¹⁷. Ακριβώς αυτές οι στρατηγικές διαχωρισμού λαμβάνουν τον χαρακτήρα μιας ανοιχτής σύγκρουσης, ενώ κινητοποιούν μια σειρά από διαδικασίες διάλυσης και συντριβής των διαφόρων κοινωνικών σχέσεων στις οποίες ο εργαζόμενος είναι ταυτόχρονα ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής και συντήρησης. Πιο συγκεκριμένα, ο Μαρξ στο τετράδιο των *Grundrisse* για τους *Προκεφαλαιοκρατικούς οικονομικούς σχηματισμούς*, αναφέρει τέσσερις μορφές των οποίων η διάλυση αποτελεί προϋπόθεση για την ανάδυση της κεφαλαιακής σχέσης και απαραίτητο όρο για την άνθησή της¹⁸. Πρώτα από όλα, προϋποτίθεται η διάλυση της σχέσης των παραγωγών με το έδαφος, τη γη «σαν φυσικό όρο της παραγωγής», που «ο εργάτης σχετίζεται με αυτόν σαν τη δική του ανόργανη ύπαρξη, το εργαστήρι των δυνάμεων του, και το πεδίο της θέλησής του». Δεύτερον, πρέπει να διαλυθούν οι σχέσεις όπου ο παραγωγός εμφανίζεται σαν ιδιοκτήτης των εργαλείων και των τεχνικών μέσων παραγωγής· τρίτον, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής προϋποθέτει την καταστροφή των κοινωνικών σχέσεων, όπου ο άνθρωπος κατέχει τα μέσα κατανάλωσης που είναι απαραίτητα για να μπορέσει να συντηρηθεί ο ίδιος σαν παραγωγός. Τέλος, πρέπει να διαλυθούν εκείνες οι σχέσεις όπου οι ίδιοι οι εργάτες, το ίδιο το ζωντανό εργατικό δυναμικό συγκαταλέγεται «ακόμα άμεσα στους αντικειμενικούς όρους της παραγωγής και σαν τέτοιοι γίνονται αντικείμενο ιδιοποίησης – είναι δηλαδή δούλοι ή δουλοπάροικοι». Ο λεγόμενος *διαχωρισμός*, λοιπόν, αρχικά παρουσιάζεται ως μία *συγκρουσιακή διαδικασία* που στοχεύει στη διάλυση της σχέσης των ανθρώπων με τα μέσα παραγωγής και αναπαραγωγής της ύπαρξής τους, αλλά και των διάφορων προκεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής.

Αν από τη μία, η πρωταρχική συσσώρευση συνίσταται σε μια διαδικασία διαχωρισμού των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής, από την άλλη, αποτελεί μία διαδικασία *ριζικού μετασχηματισμού* και *μεταλλαγής* του κοινωνικού σχηματισμού. Όπως γράφει ο Μαρξ:

Το προτσές που δημιουργεί τη σχέση κεφαλαίου δεν μπορεί να είναι άλλο από το προτσές χωρισμού από την ιδιοκτησία στους όρους της εργασίας του, ένα προτσές που, από τη μια μεριά, μετατρέπει σε κεφάλαιο τα μέσα συντήρησης και παραγωγής της κοινωνίας, και από την άλλη τους άμεσους παραγωγούς σε μισθωτούς εργάτες¹⁹.

Το χρήμα, τα προϊόντα, τα μέσα παραγωγής και τα μέσα συντήρησης μετασχηματίζονται σε κεφάλαιο, ενώ οι μάζες σε μισθωτούς εργάτες. Οι άμεσοι παραγωγοί μετατρέπονται σε

οικονομικών ανατροπών, της καταστροφής μιας ολόκληρης σειράς παλαιότερων σχηματισμών της κοινωνικής παραγωγής. Και οι οικονομικές κατηγορίες που εξετάσαμε προηγούμενα έχουν πάνω τους ίχνη της ιστορίας τους» (Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 182).

¹⁷ M. De Angelis, *Marx and Primitive Accumulation: The continuous character of capital's enclosures*, στο *The Commoner* 2, 2001, σελ. 9.

¹⁸ Κ. Μαρξ, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. Β', ο.π., σελ. 375. Βλ. και R. Rosdolsky, *The making of Marx's "Capital"*, translated by P. Burgess, London: Pluto, 1977, σελ. 274-275.

¹⁹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 739.

«ελεύθερους» εργάτες, υπό διττή έννοια: παύουν οι ίδιοι να αποτελούν παραγωγικά μέσα, «απελευθερώνονται» από τις σχέσεις δουλείας και δουλοπαροικίας, ενώ ταυτόχρονα διαχωρίζονται από τα μέσα παραγωγής και συντήρησης. Η κεφαλαιοκρατική εποχή χαρακτηρίζεται από τον ριζικό διαχωρισμό του εργάτη από τα παραγωγικά μέσα και την ολοκληρωτική κατοχή και κυριότητά τους από τον κεφαλαιοκράτη, ο οποίος έχει την «εξουσία» να τα θέτει σε λειτουργία αλλά και να ιδιοποιείται το παραγόμενο υπερπροϊόν. Ήδη, εδώ, όμως, φαίνεται να «προστίθεται κάτι νέο στην ψυχή» του εργάτη που προς το παρόν αποτελεί ένα αίνιγμα που μένει να αποκρυπτογραφηθεί. Έτσι, εκ πρώτης όψεως, η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση, μοιάζει να αναφέρεται σε μία διαδικασία που διαιρείται λογικά σε δύο στιγμές: απ' τη μία σε έναν *συγκρουσιακό διαχωρισμό* και απ' την άλλη σε έναν *βίαιο μετασχηματισμό*.

Αυτές τις δύο στιγμές της πρωταρχικής συσσώρευσης, θα προσπαθήσουμε να ανασυγκροτήσουμε τώρα, μέσα από το γνωστό παράδειγμα της Αγγλίας όπως αναπτύσσεται στο εικοστό τέταρτο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* για τη *Λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση*, στο οποίο ο Μαρξ ισχυρίζεται ότι πήρε την «κλασική της μορφή»²⁰. Η ιστορία της συγκρότησης του βρετανικού κεφαλαιοκρατικού κοινωνικού σχηματισμού, που διηγείται ο Μαρξ, δεν θυμίζει σε τίποτα τη μυθολογία της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Αποτελεί μια ιστορία σύγκρουσης, ανταγωνισμού, βίας, αλλαγών στρατηγικής και διαρκών μετασχηματισμών. Αυτός ο βίαιος μετασχηματισμός του κοινωνικού σχηματισμού στηρίχτηκε καταρχήν σε δύο «πράξεις» που παρουσιάζονται μέσα από τα φαινόμενα της περιφράξης των γαιών, και της εκδίωξης των αγροτικών πληθυσμών από τη γη τους, την εξαθλίωση και ποινικοποίηση των διαφόρων ρευμάτων διασποράς. Ο βίαιος μετασχηματισμός φαίνεται να επιτεύχθηκε, λοιπόν, πρώτον, δια της *απαλλοτρίωσης των μέσων παραγωγής* και δεύτερον, μέσω της λεγόμενης «*αιματηρής νομοθεσίας*». Υπό αυτό το πρίσμα, αυτές οι δύο «πράξεις» αντιστοιχούν στη *διαλεκτική μετάβαση από τη βία που θεσπίζει, συγκροτεί το δίκαιο, στη βία που το αναπαράγει και το συντηρεί*²¹. Εμείς, σε αυτό το κεφάλαιο, θα προσπαθήσουμε να ανασκευάσουμε αυτή τη θέση, υποστηρίζοντας ότι αυτές οι δύο «πρώτες στιγμές» της πρωταρχικής συσσώρευσης, από τη μία, δεν μπορούν να αναχθούν σε ένα αφηρημένο διαλεκτικό σχήμα παραγωγής και αναπαραγωγής του κοινωνικού, και από την άλλη, ότι η πρωταρχική συσσώρευση εμφανίζεται ως μία, ήδη, «*συντεταγμένη εξουσία*».

²⁰ Εδώ, ανακύπτουν δύο βασικά ερωτήματα που ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* δεν απαντά καθόλου. Καταρχάς, τι σημαίνει «κλασική μορφή»; Και κατά δεύτερον, μπορεί το αγγλικό παράδειγμα να θεωρηθεί κάποιου είδους πρότυπο ή τύπος μετάβασης στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, που ακολούθησαν όλοι οι κοινωνικοί σχηματισμοί; Ο Harvey σημειώνει ότι σε ύστερα κείμενά του αναίρεσε αυτή τη διατύπωση και παρατήρησε ότι το αγγλικό παράδειγμα είναι «*ιδιαιτέρω και πρωτοποριακό*» (D. Harvey, *A Companion to Marx's Capital*, εκδ. Verso, London 2013, σελ. 295-296).

²¹ W. Bonefeld, *Critical Theory and the Critique of Political Economy*, ο.π., σελ. 79, 82. Ο Benjamin στο κλασικό δοκίμιό του υποστηρίζει ότι το δίκαιο ανάγεται σε μία μυθική βία, η οποία σύμφωνα με την αρχέγονη δομή της, ως καθαρή εκδήλωση των θεών, θέτει το δίκαιο, εγκαθιδρύει την εξουσία και την διαιωνίζει. Η πρώτη μορφή βίας (νομοθετική βία) είναι ανεξάρτητη από κάθε καθορισμένη δικαϊκή τάξη και αποτελεί την αρχετυπική μορφή κάθε βίας που γεννά εξουσία, ενώ η δεύτερη (διοικητική βία) τοποθετείται στην υπηρεσία των «σκοπών του Κράτους» και είναι αυτή που το συντηρεί (W. Benjamin, *Για μία κριτική της βίας*, εκδ. Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2014, σελ. 13-14, 18, 34).

IV. Αρχικά, η ιδιωτικοποίηση της γης αποτέλεσε τον κεντρικό μοχλό για την απαλλοτρίωση του αγροτικού κλήρου, ενώ την ίδια στιγμή η σιωπηλή δύναμη του χρήματος κατέστρεφε υπόγεια τον φεουδαρχικό κόσμο. «Την παλιά φεουδαρχική αριστοκρατία την είχαν καταβροχθίσει, οι μεγάλοι φεουδαρχικοί πόλεμοι, ενώ η καινούρια ήταν τέκνο της εποχής της, για την οποία το χρήμα είναι η εξουσία όλων των εξουσιών»²². Στην Αγγλία, αυτές οι ιδιωτικοποιήσεις συντελέστηκαν, ως γνωστόν, μέσω των λεγόμενων «περιφράξεων». Οι περιφράξεις, κατά βάση, αναφέρονται στην υφαρπαγή των κοινών γαιών, των «ανοιχτών αγρών» και στη συστηματική κατεδάφιση αγροτικών κατοικιών, συνοικιών και τη μετατροπή τους σε προβατοβοσκές. Όλες αυτές οι ενέργειες, σύμφωνα με τον Perelman, ήταν τυπικά νόμιμες. Ο αγροτικός πληθυσμός δεν κατείχε ιδιοκτησιακά δικαιώματα, με τη στενή έννοια του όρου, παρά μόνο εθιμικά-παραδοσιακά (traditional rights)²³. Από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, παράλληλα με την αποικιοκρατία, ξεκινά η απαλλοτρίωση της γης. Οι διαδικασίες απαλλοτρίωσης, ιστορικά, εμφανίστηκαν υπό τρεις διαφορετικές μορφές: την έξωση των ενοικιαστών, την αύξηση των ενοικίων και την κρατική φορολογία²⁴. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η εκδίωξη από τη γη δεν αποτέλεσε πάντα βίαιη διαδικασία, αλλά πολλές φορές λειτούργησε δια της υπονόμησης της δυνατότητας επιβίωσης των κοινοτήτων. Παράλληλα, την ίδια στιγμή, το χρήμα ως «εξουσία όλων των εξουσιών» έδρασε σαν καταλύτης συνθλίβοντας στο διάβα του τις φεουδαρχικές σχέσεις και κοινότητες, ενώ τις αντικατέστησε με μια ριζικά νέα δική του κοινότητα, όπου κυριαρχεί η ανταλλακτική αξία. *Το χρήμα σταδιακά γίνεται το ίδιο η κοινότητα*. Ακριβώς υπό αυτή την έννοια κατάφερε να αποτελέσει μία από τις κοινωνικές δυνάμεις που οδήγησε στη δημιουργία μεγάλων γαιοκτημάτων. Παρόλα αυτά, η πτώση και η διάλυση του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, όπως δείχνει ο Μαρξ, δεν μπορεί εν τέλει να αναχθεί σε μία ενική κίνηση και δύναμη, όπως αυτή του χρήματος. Έτσι, βέβαια, και η ίδια η γενίκευση και η κυριαρχία της χρηματικής κυκλοφορίας και της ανταλλακτικής αξίας σε έναν οικονομικό σχηματισμό δεν αποτέλεσε μία ενιαία, κοινή και «ομοούσια» διαδικασία. Αντίθετα, όπως και η συγκρότηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής έτσι και η συντριβή του φεουδαρχικού περιλαμβάνει πολλαπλούς δρόμους και τροχιές, σχετικά ανεξάρτητες μεταξύ τους, επιταχύνσεις και επιβραδύνσεις, συνέχειες και ρήξεις.

Ο βίαιος σφετερισμός και η απαλλοτρίωση της κοινωνικής ιδιοκτησίας, από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα έως και τον 16^ο, συντελέστηκε κατά βάση, με ατομικές πράξεις βίας μεμονωμένων δυνάμεων (για παράδειγμα κατεδαφίσεις αγροτικών κατοικιών-συνοικιών), που η νομοθεσία και η κρατική εξουσία για 150 χρόνια προσπαθούσαν να κατευνάσουν και να συγκρατήσουν. Σταδιακά, όμως, «ο νόμος γίνεται μέσο για την καταλήστευση της λαϊκής γης». Η κρατική εξουσία φαίνεται να αλλάζει στρατηγική και να υποστηρίζει ενεργά την απαλλοτρίωση της γης

²² Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 743. Βλ. και Κ. Μαρξ, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. Β', ο.π., σελ. 382, 383-385.

²³ Μ. Perelman, *The Invention of Capitalism*, ο.π., σελ. 13.

²⁴ S. Federici, *Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα. Γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση*, μτφρ. Ι. Γραμμένου, Λ. Γυιόκα, Π. Μπίκας, Λ. Χασιώτης, εκδόσεις των ξένων, Θεσσαλονίκη 2011, σελ. 105.

και τις διαδικασίες προλεταριοποίησης του πλήθους. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτέλεσε η «ένδοξη επανάσταση» με τον Γουλιέλμο Γ΄ της Οράγγης, όπου

έφερε στην εξουσία τους γαιοκτήμονες και κεφαλαιοκράτες κυνηγούς κέρδους. Αυτοί εγκαινίασαν τη νέα εποχή, ασκώντας σε κολοσσιαία κλίμακα τη λήστευση των κρατικών γαιών που ως τότε γινόταν σε μέτριο βαθμό. Οι γαίες αυτές χαρίστηκαν, πουλήθηκαν σε εξευτελιστικές τιμές ή και προσαρτήθηκαν σε ιδιωτικά χτήματα με άμεσο σφετερισμό. Όλα αυτά έγιναν χωρίς και την παραμικρότερη τήρηση των νόμιμων τύπων. Η κρατική περιουσία, που την ιδιοποιήθηκαν με τέτοιες απάτες, μαζί με την καταλήστευση των εκκλησιαστικών χτημάτων, εφόσον δεν τάχασαν αργότερα στη διάρκεια της δημοκρατικής επανάστασης, αποτελεί τη βάση των σημερινών χτημάτων της αγγλικής ολιγαρχίας. Οι αστοί κεφαλαιοκράτες ευνόησαν την επιχείρηση αυτή, ανάμεσα στ' άλλα για να επεκτείνουν την εποχή της γεωργικής μεγαλοεπιχείρησης, για ν' αυξήσουν την προσφορά προγραμμαμένων προλετάρων από την ύπαιθρο κτλ. Επιπλέον η καινούρια αριστοκρατία της γης ήταν η φυσική σύμμαχος της νέας τραπεζοκρατίας, των μεγιστάνων του χρήματος, που μόλις είχαν βγει από το αυγό, και των μεγάλων επιχειρηματιών μανιφακτούρας, που τότε στηρίζονταν στους προστατευτικούς δασμούς. Στην περίπτωση αυτή η αγγλική αστική τάξη ενέργησε σωστά για τα συμφέροντά της, απaráλλαχτα όπως είχαν ενεργήσει οι σουηδοί αστοί που, αντίθετα, χέρι-χέρι με τον οικονομικό τους προμαχώνα, την αγροτιά, υποστήριξαν τους βασιλιάδες να ξαναπάρουν με τη βία στην κατοχή τους τις γαίες του στέμματος που είχε σφετεριστεί η ολιγαρχία²⁵.

Εδώ, ακριβώς, φαίνεται πώς ο νόμος «μετατρέπεται σε εργαλείο» για την ανάπτυξη και το σφράγισμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Εδώ, αποκαλύπτονται και οι νέες ταξικές συμμαχίες μεταξύ της αστικής τάξης, των γαιοκτημόνων και των χρηματιστών που συγχωνεύονται σε ένα μπλοκ εξουσίας με στόχο την υφαρπαγή των κοινών γαιών. Τέλος, σ' αυτό το απόσπασμα παρατηρούμε ότι εκτός από τον μετασχηματισμό του νομικού και δικαϊκού συστήματος, οι στρατηγικές της κρατικής εξουσίας αλλάζουν φορά καθώς η ίδια η κρατική εξουσία λυγίζει και συμπράττει με την κοινότητα που συγκροτεί το χρήμα. Υπό αυτή την έννοια, ο Πουλαντζάς δεν είχε καθόλου άδικο όταν υποστήριζε ότι το Απολυταρχικό Κράτος είναι ήδη μια κεφαλαιοκρατική μορφή Κράτους. Όπως γράφει:

Το κεφάλαιο σα σχέση ιδιοκτησίας – οικονομικό στοιχείο – υπάρχει μέσα στην πραγματικότητα πριν από την “πραγματική υπαγωγή” του εργαζόμενου στο κεφάλαιο, που συνεπάγεται, αυτή το χωρισμό του εργαζόμενου και των μέσων παραγωγής: το ίδιο συμβαίνει τόσο με τις τυπικές νομικές σχέσεις της ατομικής ιδιοκτησίας όσο και με το μεταβατικό Κράτος. *Η νομική μορφή ιδιοκτησίας της μεταβατικής περιόδου είναι μια κεφαλαιοκρατική μορφή ιδιοκτησίας, η θεσμική μορφή της πολιτικής κυριαρχίας, το μεταβατικό απολυταρχικό Κράτος είναι μια μορφή κεφαλαιοκρατικού Κράτους προτού πραγματοποιηθεί ο χωρισμός του άμεσου παραγωγού από τα μέσα της εργασίας του, που αποτελεί τη θεωρητική προϋπόθεση των κεφαλαιοκρατικών παραγωγικών σχέσεων.[...]* Πράγματι αυτές οι λειτουργίες του Κράτους – απαλλοτρίωση των μικροϊδιοκτητών,

²⁵ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 748-749.

φορολογική νομοθεσία, παροχή κεφαλαίων για την έναρξη της εκβιομηχάνισης, επίθεση εναντίον της εξουσίας των φεουδαρχών, ρήξη των εμπορικών φραγμών στο εσωτερικό του εθνικού εδάφους, κτλ. – μπορούν να εκπληρωθούν μόνον από ένα Κράτος με κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα από μια συγκεντρωποιημένη εξουσία με καθαρά πολιτικό χαρακτήρα²⁶.

V. Η βίαιη ιδιωτικοποίηση του κοινοτικού κλήρου συντέινει εν τέλει στον υποβιβασμό όσων σχετίζονταν με αυτόν σε «μεροκαματιάρηδες» και στο γενικότερο βάθεμα των οικονομικών ανισοτήτων. Αυτό δεν περιορίστηκε στο αγροτικό πλήθος αλλά παρέσυρε και τους διάφορους τεχνίτες. Ο κόσμος της εργασίας, έτσι, βρέθηκε ξαφνικά να εξαρτάται απόλυτα από τους εργοδότες. Οι μάζες βυθίστηκαν στη μισθωτή σχέση, ο αγροτικός πληθυσμός *μετασχηματίστηκε* σε προλεταριάτο έτοιμο να ενταχθεί απευθείας στη βιομηχανία. «Η περίφραξη της γης ήταν και η περίφραξη των σωμάτων στα εργοστάσια, ήταν η δημιουργία της φυλακής της εργασίας»²⁷. Σύμφωνα με τον Harvey ο διαχωρισμός των εργατών από τα μέσα παραγωγής και τα μέσα συντήρησης πήρε από την πρώτη κίελας στιγμή τον χαρακτήρα μιας *ανοιχτής σύγκρουσης*²⁸. Οι αντιστάσεις ενάντια στις ιδιωτικοποιήσεις ξεκινούν ήδη από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα και συνεχίζονται ως τον 17^ο μέσω της κατεδάφισης των φραχτών και μαζικών εξεγέρσεων (για παράδειγμα η «εξέγερση του Κετ» το 1549 στο Νόρφολκ).

Η νεοσύστατη εργατική τάξη ήταν αδύνατον να απορροφηθεί και να ενταχθεί πλήρως στις ανερχόμενες μανιφακτουρικές δομές, όπως επίσης ήταν αδύνατον να πειθαρχήσει στις νέες συνθήκες ζωής που της επιβάλλονταν. Άρα, καθώς μια μεγάλη μάζα ατόμων δεν μπορούσε να υπαχθεί στο καθεστώς της μισθωτής σχέσης μετατράπηκε αναγκαία σε επαίτες, ληστές και αλήτες. Έτσι, ήδη από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα εκδίδονται οι λεγόμενοι «αιματηροί νόμοι ενάντια στην αλητεία».

Οι πατέρες της σημερινής εργατικής τάξης ήταν οι πρώτοι που τιμωρήθηκαν, γιατί τους μετέτρεψαν με τη βία σε αλήτες και πάουπερ. Η νομοθεσία τους μεταχειριζόταν σαν “εθελοντές” εγκληματίες, ξεκινώντας από την προϋπόθεση πως εξαρτίονταν από την καλή τους θέληση να εξακολουθούν να ζουν στις παλιές συνθήκες που δεν υπήρχαν πια²⁹.

Η «αιματηρή νομοθεσία» αναφέρεται επομένως σε μια σειρά από νομοθετήματα που απαγορεύουν την επαιτεία, την αλητεία, την περιπλάνηση και μυριάδες άλλα «αδικήματα», ενώ ταυτόχρονα αναφέρεται στις διαδικασίες περίφραξης, όπου ο διαχωρισμός των ανθρώπων από τα μέσα παραγωγής πλέον συντελείται με τη βούλα του νόμου· η βία εφεξής οργανώνεται «μέσα

²⁶ Ν. Πουλιαντζάς, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, τ. 1^{ος}, μτφρ. Κ. Φιλίνης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1975, σελ. 222 κ’ 232. Οι υπογραμμίσεις δικιές μου. Όπως γράφει ο Μαρξ: «Έτσι βλέπουμε πώς μόνο δυστροπώντας και κάτω από την πίεση των μαζών η αγγλική βουλή παραιτήθηκε από τους νόμους ενάντια στις απεργίες και τα τρέιντιγιούνιον, αφού προηγούμενα η ίδια η βουλή επί πέντε αιώνες συνέχισε με ξετσίπωτο κυνισμό έπαιζε το ρόλο ενός μόνιμου τρέιντιγιούνιον των κεφαλαιοκρατών ενάντια στους εργάτες» (Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 766, βλ. και σελ. 742).

²⁷ J. Holloway, *Ρωγμές στον καπιταλισμό*, μτφρ. Ά. Χόλογουεη, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2011, σελ. 181.

²⁸ D. Harvey, *New Imperialism*, εκδ. Oxford University Press, New York 2003, σελ. 162.

²⁹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 759.

και μέσω του Κράτους»³⁰. Ο Foucault, μελετώντας τον σχηματισμό του ποινικού συστήματος του 18^{ου} αιώνα στη Γαλλία, παρατήρησε ότι με το νέο καθεστώς ιδιοκτησίας και το πέρασμα μεγάλου μέρους της γης στα χέρια της αστικής τάξης, η εκνομία που αφορά τα δικαιώματα «τείνει να μετατραπεί σε εκνομία που αφορά τα αγαθά». Μια σειρά από παραβάσεις πρέπει να προσδιοριστούν, να καθοριστούν επακριβώς και να πάψουν να τιμωρούνται με ασυνεχή τρόπο. Όπως γράφει:

Με τις νέες μορφές συσσώρευσης κεφαλαίου, παραγωγικών σχέσεων και νομικού χαρακτήρα της ιδιοκτησίας, όλες οι λαϊκές πρακτικές που παρέπεμπαν, είτε υπό σιωπηλή, καθημερινή, ανεκτή μορφή είτε υπό βίαιη μορφή, στην εκνομία που αφορά δικαιώματα, μεταστρέφονται αναγκαστικά στην εκνομία που αφορά αγαθά. Η κλοπή τείνει να γίνει η βασικότερη οδός διαφυγής από την νομιμότητα, στο πλαίσιο αυτής της κίνησης που σηματοδοτεί τη μετάβαση από μια κοινωνία της νομικο-πολιτικής παρακράτησης σε μια κοινωνία ιδιοποίησης των μέσων και των προϊόντων της εργασίας. Ή, για να χρησιμοποιήσουμε διαφορετική ορολογία: η οικονομία των εκνομιών αναδομήθηκε με την ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Η εκνομία που αφορά αγαθά διαχωρίστηκε από την εκνομία που αφορά δικαιώματα. Πρόκειται για μια διαίρεση που επικαλύπτει μια ταξική αντίθεση, διότι αφενός η εκνομία που θα είναι περισσότερο προσιτή στις λαϊκές τάξεις θα αφορά τα αγαθά (βίαιη μεταβίβαση ιδιοκτησίας), και αφετέρου η αστική τάξη θα κρατήσει για τον εαυτό της την εκνομία που αφορά τα δικαιώματα, τη δυνατότητα δηλαδή να παρακάμπτει τους δικούς της κανονισμούς και νόμους και να διασφαλίζει έναν αχανή τομέα της οικονομικής κυκλοφορίας με ένα παιχνίδι που ξεδιπλώνεται στα περιθώρια της νομοθεσίας - περιθώρια τα οποία προβλέπονται από τις σιωπές της ή διανοίγονται εκ των πραγμάτων από μια ανοχή³¹.

Αρκεί εδώ να αναφέρουμε συνοπτικά δύο μονάχα παραδείγματα από την «αιματηρή νομοθεσία» στην Αγγλία του 16^{ου} αιώνα. Το 1530, αποδίδεται στους γέρους και «ανίκανους προς εργασία» άδεια επαιτείας, ενώ οι «σωματικά γεροί αλήτες» μαστιγώνονται και φυλακίζονται. «Σύμφωνα με τον νόμο, τους δένουν πίσω από ένα κάρο και τους μαστιγώνουν ώσπου να τρέξει αίμα από το κορμί τους, έπειτα τους βάζουν και ορκίζονται πως θα επιστρέψουν στον τόπο που γεννήθηκαν, ή εκεί όπου κατοικούσαν τα τελευταία τρία χρόνια για “να δουλέψουν”»³². Μαζί με τις αντιστάσεις και τις εξεγέρσεις ενάντια στις περιφράξεις, κυρίευσε τις διωκόμενες μάζες ένα αίσθημα μίσους προς τη μισθωτή εργασία. Δεν ήταν λίγοι αυτοί που προκειμένου να αποφύγουν την εργασία, επέλεξαν να περιπλανώνται και να ρισοκινδυνεύουν τη δίωξη. Ο Εδουάρδος ο Στ΄,

³⁰ M. Neocleous, *International Law as Primitive Accumulation; Or, the Secret of Systematic Colonization*, στο *The European Journal of International Law*, Vol. 32, no. 4, εκδ. Oxford University Press, 2012, σελ. 949.

³¹ M. Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2011, σελ. 100-101. Παρότι ο Φουκώ δεν αναφέρεται άμεσα σε αυτό το σημείο στο κείμενο του Μαρξ, και πιο συγκεκριμένα στη λεγόμενη «αιματηρή νομοθεσία», ο Μαρξ παρατηρεί την ανάπτυξη παρόμοιων νόμων και στον γαλλικό κοινωνικό σχηματισμό, ήδη από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Όπως σημειώνει: «Παρόμοιοι νόμοι υπήρχαν και στη Γαλλία, όπου στα μέσα του 17^{ου} αιώνα είχε ιδρυθεί στο Παρίσι ένα βασίλειο αλητών (*royaume des truands*). Στις αρχές ακόμα της βασιλείας του Λουδοβίκου ΙΣτ' (*ordonnance* [διάταγμα] της 13 του Ιούλη 1777) κάθε σωματικά υγιής άνθρωπος από 16 ως 60 χρονών στέλλονταν στα κάτεργα, αν δεν είχε μέσα συντήρησης και δεν ασκούσε κανένα επάγγελμα» (Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 761).

³² Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 759.

λοιπόν, το 1547, ορίζει με νόμο ότι όποιος αρνείται τη μισθωτή εργασία πρέπει να παραχωρείται ως δούλος στο πρόσωπο που τον κατήγγειλε σαν αργόσχολο. Ο αφέντης είχε το δικαίωμα να του επιβάλλει οποιαδήποτε εργασία μαστιγώνοντας και αλυσοδέοντάς τον. Επίσης, μπορούσε να τον πουλήσει ή να τον κληροδοτήσει όπως κάθε άλλο αγαθό ή ζώο είχε στην κατοχή του. «Αν ο σκλάβος λείψει 15 μέρες, πρέπει να καταδικαστεί σε ισόβια σκλαβιά και με πυρακτωμένο σίδερο να χαραχτεί στο μέτωπο ή στο μάγουλό του το γράμμα “S”, αν φύγει για τρίτη φορά, εκτελείται σαν ένοχος εσχάτης προδοσίας»³³. Όπως παρατηρούμε εδώ, η νομοθεσία και η κρατική εξουσία φαίνεται να επαναφέρουν μια ιδιόμορφη μορφή δουλείας. Αυτό ήταν ένα σύνηθες φαινόμενο στον ευρωπαϊκό κόσμο κατά την περίοδο της κρυστάλλωσης της κεφαλαιακής σχέσης. Ένας υβριδικός τρόπος παραγωγής που φέρει στοιχεία ταυτόχρονα του δουλοκτητικού και του κεφαλαιοκρατικού λειτούργησε για τουλάχιστον τρεις αιώνες υποστηρικτικά για το νέο κοινωνικό καθεστώς.

VI. Συνοψίζοντας, ως εδώ είδαμε ότι η κριτική του Μαρξ στη λεγόμενη «πρωταρχική συσσώρευση» ανέδειξε τον ρόλο που έπαιξε η σύγκρουση, ο ανταγωνισμός και η βία στο στέριωμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Τα διάφορα συμβάντα, με βάση τα οποία ο Μαρξ ανασυγκροτεί τη συγκυρία αυτής της κρυστάλλωσης, έχουν μάλλον πιο πολύ τον χαρακτήρα *ετερογενών ρευμάτων που συγχωνεύονται και συμπυκνώνονται σε έναν κόμβο παρά μιας ενικής κίνησης που θέτει και στην πορεία συντηρεί την κεφαλαιοκρατική εξουσία και δίκαιο. Κατά την «ιστορική στιγμή» της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης φαίνεται να συγκεντρώνονται στον ίδιο τόπο πολλές διαφορετικές σειρές σχετικά ανεξάρτητων και ασύνδετων γεγονότων που είναι αδύνατον να ενοποιηθούν και να θυσιαστούν στον βωμό μιας έννοιας*³⁴. Οι δράσεις μεμονωμένων δυνάμεων με στόχο την υπονόμευση της ζωής του αγροτικού πληθυσμού, η διάλυση των φεουδαρχικών κοινοτήτων μέσω της σταδιακής γενίκευσης της χρηματικής κυκλοφορίας, οι διαφορετικές και πολλές φορές αντιθετικές μεταξύ τους συμμαχίες των κυρίαρχων τάξεων, οι μετατοπίσεις της στρατηγικής της κρατικής εξουσίας, η υπερφορολόγηση του πλήθους, η θέσπιση ενός ασφυκτικού νομικού συστήματος, η επαναφορά της δουλείας, η καταστροφή των παραδοσιακών τρόπων ζωής, είναι συμβάντα μη αναγώγιμα σε μία ενιαία διαδικασία. Η συγκυρία αυτής της «κατ’ εξαίρεση κατάστασης» έρχεται σε ρήξη με κάθε δυνατή μορφή οικονομισμού. Οι οικονομικές σχέσεις είναι *αδύνατον να νοηθούν ως μονοσήμαντα καθοριστικές ή εξωτερικές των υπόλοιπων αιτιακών καθορισμών* είναι *αδιαχώριστες «από τη δομή ολόκληρου του κοινωνικού σώματος» και από τις «μορφικές συνθήκες ύπαρξής τους», είναι «καθορίζουσες και συγχρόνως καθοριζόμενες» και επομένως «καθορίζονται από τα διάφορα επίπεδα και τις διάφορες βαθμίδες του κοινωνικού σχηματισμού τον οποίο διαπνέουν»*³⁵. Οι

³³ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 759. Ο Εδουάρδος ο Η΄, για παράδειγμα, «κατάφερε» να κρεμάσει 72.000 ανθρώπους σε λιγότερο από 40 χρόνια (S. Federici, *Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα*, ο.π., σελ. 192 και 111). Σε αυτό το πλαίσιο, ο Perelman αναφέρει τους «νόμους περί θηραμάτων» (game laws) στη Βρετανία την ίδια περίοδο, που απαγόρευαν στους ανθρώπους να κυνηγούν στα δάση, υπονομεύοντας έτσι τη δυνατότητα αναζήτησης διεξόδων από το καθεστώς της μισθωτής σχέσης (M. Perelman, *The Invention of Capitalism*, ο.π., σελ. 43-49).

³⁴ Βλ. κ’ Ε. Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, μτφρ. Α. Στυλιανού, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1999, σελ. 157-158.

³⁵ L. Althusser, *Αντίφαση και Επικαθορισμός*, στο *Για τον Μαρξ*, μτφ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2015, σελ. 151.

τελευταίες δεν αποτελούν αποτελέσματα ή εκφράσεις, φαινόμενά τους· αντίθετα, όλα τα στοιχεία του κοινωνικού σχηματισμού φαίνεται να *χαρακτηρίζονται από υλικότητα και μη-αναγώγιμη δραστικότητα*. Έχουν τη δική τους σχετικά ανεξάρτητη ιστορία και δείκτη καθορισμού βάσει του οποίου επιδρούν σε όλα τα υπόλοιπα στοιχεία και κατατάσσονται σε μία ιεραρχική σχέση.

Το αποτέλεσμα, λοιπόν, αυτής της *ριζικά επικαθορισμένης συγκυρίας* είναι ο διαχωρισμός του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής και αναπαραγωγής του εαυτού του. Κατ' επέκταση, ο παραγωγός διαχωρίζεται επίσης από την ίδια την παραγωγική διαδικασία· παύει να αποτελεί τμήμα των αντικειμενικών συνθηκών της παραγωγής, ενώ η ίδια του η εργασία *μετασχηματίζεται* σε παραγωγικό μέσο. Το κεφάλαιο δεν οικειοποιείται καθόλου τον εργαζόμενο, αλλά την εργασία του η οποία πλέον συνιστά «εξωτερικότητα» προς τον ίδιο. Ο εργάτης είναι ελεύθερος ιδιοκτήτης της εργασιακής του δύναμης την οποία εξουσιάζει και κατέχει ως ολόδικό του αντικείμενο-εμπόρευμα που μεταβιβάζει στον αγοραστή της, μόνο προσωρινά, για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα. Έτσι, οι αντικειμενικές συνθήκες παραγωγής «αντιμετωπίζουν» την εργασία ως «ξένο κεφάλαιο», καθώς έχουν απαλλοτριωθεί απ' τον άμεσο παραγωγό και έχουν λάβει τη μορφή μιας «αλλότριας» ιδιοκτησίας. Ο *διαχωρισμός* της ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας απ' τις αντικειμενικές συνθήκες της και ο *μετασχηματισμός* τους σε μια οιονεί ανεξάρτητη δύναμη, σε κεφάλαιο, μετασχηματίζει το προϊόν της εργασίας σε εμπόρευμα και το κάνει να εμφανίζεται ως προϊόν του κεφαλαίου³⁶. Όπως ακριβώς και στο σώμα των προϊόντων «έχει μπει μια καινούρια κοινωνική ψυχή»³⁷ έτσι και η εργασία έχει συγκροτηθεί ως γενική κατηγορία, ως πραγματική αφαίρεση με δική της ζωή και δραστικότητα³⁸.

Απ' την άλλη, ο βίαιος μετασχηματισμός των κοινωνικών σχέσεων, η εισαγωγή των απογυμνωμένων μαζών στο νεοσύστατο σύστημα της μισθωτής σχέσης, δεν είναι καθόλου ανεξάρτητος από τη συγκρότηση νέων επιθυμιών, αναγκών, αιτημάτων και ανταγωνισμών³⁹. Η επαναφορά της δουλείας, το μαστίγωμα, η δίωξη της επαιτείας, της αλητείας, της περιπλάνησης και της άρνησης της μισθωτής εργασίας καταδεικνύουν την αναγκαιότητα της διαχείρισης, του ελέγχου και της πειθάρχησης του εργατικού κόσμου. Η αστική τάξη «κατάφερε να χρησιμοποιήσει όλα αυτά τα χρόνια τον κρατικό μηχανισμό» με στόχο τη ρύθμιση των μισθών και του χρόνου εργασίας, προσπάθησε να εμποδίσει τις συλλογικές οργανώσεις της εργατικής τάξης αλλά και να πειθαρχήσει το προλεταριάτο στις δημιουργημένες θέσεις εργασίας και στους νέους τρόπους ζωής. Έτσι, οι διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης καθώς καταργούν τους παραδοσιακούς τρόπους ζωής, αφενός υπονομεύουν τη δυνατότητα των ανθρώπων να αυτοσυντηρούνται και αφετέρου τους εντάσσουν σε ένα νομοθετικό σύστημα που τους

³⁶ W. Bonefeld, *Capital, Labor and Primitive Accumulation: On Class and Constitution*, στο *The Labor Debate: An Investigation into the Theory and Reality of Capitalist Work*, επιμέλεια A. C. Dinerstein, M. Neary, εκδ. Ashgate Publishing Company, London 2002, σελ. 81. G. Deleuze, F. Guattari, *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια*, 1. *Ο Αντι-Οιδίπους*, μτφρ. Β. Πατσogiάννης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2016, σελ. 263-264.

³⁷ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 770.

³⁸ Κ. Μαρξ, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. Α', μτφρ. Δ. Διβάρης, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1990, σελ. 68-69.

³⁹ M. Hardt, A. Negri, *Αυτοκρατορία*, μτφρ. Ν. Καλαϊτζής, εκδ. Scripta, Αθήνα 2002, σελ. 341.

εμποδίζει ακόμη και να αναζητήσουν εναλλακτικούς δρόμους πέραν της μισθωτής εργασίας, ενώ καταστέλλει οποιαδήποτε αντίσταση σε αυτήν⁴⁰. Η διάλυση των φεουδαρχικών παραγωγικών και νομικοπολιτικών σχέσεων, ο βίαιος μετασχηματισμός του κοινωνικού σχηματισμού σε κεφαλαιοκρατικό δεν μπορεί, λοιπόν, παρά να αναφέρεται στη *διάλυση και στον μετασχηματισμό της ίδιας της υποκειμενικότητας*. Η «απελευθέρωση» του παραγωγού από τις κοινοτικές σχέσεις και τη δουλοπαροικία, ο διαχωρισμός του από τα μέσα παραγωγής και συντήρησης συνεπάγεται και τον *μετασχηματισμό του ατόμου σε υποκείμενο της εργασίας*⁴¹. Έτσι, η ιστορία της πρωταρχικής συσσώρευσης είναι και η ιστορία της πειθάρχησης της εργατικής τάξης (βλ. παράρτημα). Όπως γράφει ο Μαρξ «ο αγροτικός πληθυσμός, που με τη βία τον απαλλοτρίωσαν, τον κυνήγησαν και τον μετέτρεψαν σε αλήτες, υποτάχθηκε με τερατώδικους τρομοκρατικούς νόμους, με μαστιγώσεις, με στιγματισμούς και με βασανιστήρια σε μια πειθαρχία τέτοια που απαιτεί το σύστημα της μισθωτής εργασίας»⁴². *Η πρωταρχική συσσώρευση, άρα, μετασχηματίζει τις παραγωγικές σχέσεις, τις σχέσεις δικαίου και ιδιοκτησίας και τις διάφορες μορφές υποκειμενικότητας ενός κοινωνικού σχηματισμού*. Αποτελεί, όπως θα γράψουν οι Negri και Hardt, μια διαδικασία «κεφαλαιοποίησης ενός μη κεφαλαιοκρατικού περιβάλλοντος»⁴³. Υπό αυτό το πρίσμα και μόνο, η μαρξική έννοια της πρωταρχικής συσσώρευσης αναφέρεται, όπως είπαμε, από τη μία σε έναν *συγκρουσιακό διαχωρισμό* και από την άλλη σε έναν *βίαιο μετασχηματισμό*.

VII. Από την έως τώρα ανάλυση προκύπτουν τα εξής ερωτήματα που οφείλουμε να απαντήσουμε: Σε μια περιοδολόγηση των τρόπων παραγωγής πού ακριβώς τοποθετείται η πρωταρχική συσσώρευση; Ανήκει σε κάποιον συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής ή αποτελεί ένα σημείο μετάβασης μεταξύ της ιστορικής διαδοχής τους; Πιο συγκεκριμένα, ποια είναι η σχέση της πρωταρχικής συσσώρευσης με τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής; Είναι εξωτερική ή τοποθετείται στο εσωτερικό του; Αποτελεί προϋπόθεση-προϊστορία ή όρο-αφετηρία του; Συνιστά αίτιο ή αποτέλεσμα της κεφαλαιοκρατίας; Οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις που εξετάζουν και ορίζουν την πρωταρχική συσσώρευση ως *διαχωρισμό* (όπως και αυτές που την εξηγούν στη βάση του επιχειρήματος του Benjamin που προαναφέραμε) προσκρούουν σε ένα αζεπέραστο πρόβλημα: περιγράφουν τη συγκρότηση της κεφαλαιακής σχέσης προϋποθέτοντάς την. Η απαλλοτρίωση των μέσων παραγωγής, η περιφραγή των κοινοτικών γαιών, η αιματηρή νομοθεσία κ.λπ., προϋποθέτουν ένα ήδη υφιστάμενο κεφαλαιοκρατικό ταξικό συμφέρον· προϋποθέτουν μία ήδη κεφαλαιοκρατική στρατηγική που στοχεύει στην εδραίωση της μισθωτής εργασίας⁴⁴. Μπλέκουν, λοιπόν, στον ίδιο φαύλο κύκλο όπου περιστρέφεται η κλασική Πολιτική

⁴⁰ M. Perelman, *The Invention of Capitalism*, ο.π., σελ. 14.

⁴¹ J. Read, *Micro-Politics of Capital. Marx and the Prehistory of the Present*, εκδ. State University of New York Press, U.S.A. 2003, σελ. 25.

⁴² K. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 761-762.

⁴³ M. Hardt, A. Negri, *Αυτοκρατορία*, ο.π., σελ. 341.

⁴⁴ Γ. Μηλιός, *Βενετία: Μια συνάντηση που στέριωσε απρόβλεπτα. Πραγματεία για τον καπιταλισμό και τη διαδικασία γένεσής του*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020, σελ. 49-50. Για παράδειγμα, η Federici παρότι, πολύ σωστά, παρατηρεί ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής δεν ξεπήδησε καθόλου από την εσωτερική εξέλιξη της φεουδαρχίας, υποστηρίζει ότι αποτέλεσε μια απάντηση της «ευρωπαϊκής ηγεμονικής τάξης» στην κρίση αναπαραγωγής που αντιμετώπιζε η φεουδαρχική οικονομία. Όπως γράφει, «ο καπιταλισμός δεν ήταν το αποτέλεσμα μιας εξελικτικής διαδικασίας, η οποία έφερνε στο προσκήνιο οικονομικές δυνάμεις που είχαν ωριμάσει στη μήτρα της παλιάς τάξης πραγμάτων. [...] Η κεφαλαιοκρατία ήταν η αντεπανάσταση που κατέστρεψε τις

Οικονομία. Έτσι, μοιάζει να μην έχουμε κάνει ούτε ένα βήμα μπροστά από το σημείο από το οποίο ξεκινήσαμε. Η πρωταρχική συσσώρευση φαίνεται να μην μπορεί να εξηγήσει την «ανάδυση» της σχέσης κεφαλαίου καθώς η ίδια την προϋποθέτει.

δυνατότητες που είχε γεννήσει ο αγώνας ενάντια στη φεουδαρχία [...]. Αυτό μάλιστα πρέπει να τονιστεί επειδή εξακολουθεί να υπάρχει η πεποίθηση ότι η κεφαλαιοκρατία αποτέλεσε “εξέλιξη” της φεουδαρχίας και αντιπροσωπεύει μιαν ανώτερη μορφή κοινωνικής ζωής» (S. Federici, *Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα*, ο.π., σελ. 44. Βλ. κ’ 98).

Κεφάλαιο 2°. Οι δύο έννοιες «μετάβασης»

VIII. Ο Balibar αναζητώντας μια θεωρία «μετάβασης» στο ώριμο έργο του Μαρξ, παρατηρεί ότι στο όγδοο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* για τη λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση συνυπάρχουν δύο ριζικά ετερογενείς και ασυμβίβαστες έννοιες μετάβασης. Η πρώτη μετάβαση συντελείται από «την προσωπική ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής που βασίζεται στην προσωπική εργασία («κναοϊδιοκτησία των πολλών») στην κεφαλαιοκρατική ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής που βασίζεται στην εκμετάλλευση της εργασίας άλλου («γίγαντοϊδιοκτησία μερικών»)). Ενώ η δεύτερη, «από την κεφαλαιοκρατική ιδιοκτησία στην προσωπική ιδιοκτησία, που βασίζεται στις κατακτήσεις της κεφαλαιοκρατικής εποχής, στη συνεργασία και στην κοινή νομή όλων των μέσων παραγωγής και της γης»⁴⁵. Η ουσιώδης διαφορά τους συνίσταται στο ότι η πρώτη μετάβαση από τον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής στον κεφαλαιοκρατικό, εμφανίζεται ως ανεξάρτητη από την ανάλυση της δομής της κεφαλαιοκρατίας, ενώ η δεύτερη παρουσιάζεται ως στιγμή του γίνεσθαι της ίδιας αυτής δομής, ως εσωτερική αυτοανάπτυξη και αυτοαναίρεσή της.

Στο έβδομο υποκεφάλαιο του τμήματος του *Κεφαλαίου* για την πρωταρχική συσσώρευση που τιτλοφορείται *Η ιστορική τάση της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης*, ο Μαρξ όντως παρουσιάζει την εσωτερική διάλυση της κεφαλαιοκρατικής ατομικής ιδιοκτησίας ως μια διαδικασία *άρνησης της άρνησης*. Όπως γράφει εκεί, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής

[σε] ένα ορισμένο βαθμό ανάπτυξης δημιουργεί ο ίδιος τα υλικά μέσα της καταστροφής του. Από τη στιγμή αυτή στους κόλπους της κοινωνίας μπαίνουν σε κίνηση δυνάμεις και πάθη που αισθάνονται τον εαυτό τους δεσμευμένο από την κοινωνία. Πρέπει να καταστραφεί αυτός ο τρόπος παραγωγής και θα καταστραφεί.[...] Το μονοπώλιο του κεφαλαίου μετατρέπεται σε δεσμά του τρόπου παραγωγής που άνησε μαζί του και κάτω απ' αυτό. Η συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας φτάνουν σε ένα σημείο, όπου δεν συμβιβάζονται με το κεφαλαιοκρατικό τους περίβλημα. Το περίβλημα αυτό σπάει. Σημαίνει το τέλος της κεφαλαιοκρατικής ατομικής ιδιοκτησίας. Οι απαλλοτριωτές απαλλοτριώνονται. Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος ιδιοποίησης, που προέρχεται από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, άρα και η κεφαλαιοκρατική ατομική ιδιοκτησία, αποτελεί την πρώτη άρνηση της ατομικής ιδιοκτησίας που βασίζεται στην προσωπική εργασία. Μα η κεφαλαιοκρατική παραγωγή παράγει με την αναγκαιότητα φυσικού προτσές την ίδια της την άρνηση. Πρόκειται για άρνηση της άρνησης⁴⁶.

⁴⁵ E. Balibar, *Σχετικά με τις θεμελιώδεις έννοιες του Ιστορικού Υλισμού*, στο L. Althusser, E. Balibar, R. Establet, P. Macherey, J. Ranciere, *Να Διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, μτφρ Δ. Δημούλης, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2003, σελ. 556.

⁴⁶ K. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 786-787. Ο Harvey υποστηρίζει ότι σε αυτό το σημείο παρεισφρύνει στην ανάλυση του Μαρξ για τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής η ρητορική του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* υπό αυτό το πρίσμα, αυτή η θέση του Μαρξ αποτελεί ιδιαίτερη σύζευξη μιας « βαθιάς θεωρητικής ανάλυσης με ένα πολιτικό και πολεμικό επαναστατικό πνεύμα» (D. Harvey, *A Companion to Marx's Capital*, ο.π., σελ. 303).

Εδώ ο Μαρξ μοιάζει να πλησιάζει στο κλασικό σχήμα μετάβασης που αναπτύσσει στην εισαγωγή του έργου του 1859, *Για την Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, στο οποίο φαίνεται να ανάγει σε μία μονάχα αρχή, σε μία απλή αντίφαση την κίνηση της Παγκόσμιας Ιστορίας⁴⁷. Είναι το γνωστό σχήμα της διαλεκτικής νομοτέλειας των παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων. Σύμφωνα με αυτό το σχήμα, οι παραγωγικές σχέσεις και το λεγόμενο νομικο-πολιτικό και ιδεολογικό εποικοδόμημα εκπίπτουν, είτε σε ένα αιτιακό αποτέλεσμα-παράγωγο, είτε σε μία απλή αντανάκλαση του σταδίου ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Οι ίδιες οι παραγωγικές σχέσεις, ως ο εξαρτημένος πόλος της οικονομικής αντίφασης, λαμβάνουν έναν καθαρά επουσιώδη και δευτερεύοντα ρόλο στη γραμμική διαδικασία της ιστορικής προόδου, καθώς απλώς προωθούν ή επιβραδύνουν την κίνηση της τεχνικής παραγωγής. Οι παραγωγικές δυνάμεις αποτελούν την κινητήρια δύναμη της ιστορίας ή μάλλον η ίδια η ιστορία δεν είναι άλλο από την αυτοανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Έτσι, η άνοδος και η πτώση του εκάστοτε τρόπου παραγωγής, η ανάπτυξη, η ακμή αλλά και η αναίρεσή του συνιστά αιτιακό αποτέλεσμα ή «έκφραση» αυτής της ενικής κίνησης. Στο πλαίσιο αυτής της προβληματικής, ο κάθε τρόπος παραγωγής «κυοφορεί τα ουσιώδη στοιχεία του επόμενου». Ο «νέος» τρόπος παραγωγής υφίσταται ήδη ως εγγενής εσωτερική δυνατότητα που οφείλει και πρέπει να απελευθερωθεί από τα δεσμά της παλιάς, απαρχαιωμένης και συντηρητικής κοινωνίας. Το νέο αναφύεται μέσα από την άρση της αντίφασης του παλιού. Η γέννηση εκπορεύεται μέσα από την παρακμή και τον θάνατο. Υπό αυτό το πρίσμα, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής έχει τις ρίζες του στα σπλάχνα του φεουδαρχικού, αποτελεί την υπέρβασή του και το αναγκαίο επόμενο στάδιο της ιστορικής εξέλιξης.

Αυτή η «φιλοσοφία της ιστορίας», κατά τρόπο ειρωνικό, μοιάζει να βρίσκεται εξαιρετικά κοντά στο σχήμα της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας που ο Μαρξ έχει ήδη απορρίψει. Όπως αναφέραμε στο πρώτο κεφάλαιο, σύμφωνα με τον μύθο της «(πρωτ)αρχικής συσσώρευσης» που επινοεί η Πολιτική Οικονομία, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής έχει προϋπάρξει ως *αφηρημένη δυνατότητα στα στοιχεία του*. Τα στοιχεία αυτά *τείνουν να συνδεθούν και να τον συγκροτήσουν*. Το βασικό χαρακτηριστικό αυτού του μυθεύματος, σύμφωνα με τον Balibar, είναι «η αναδρομική προβολή» των μορφών της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, ανταλλαγής και δικαίου. Τοποθετώντας τον «πρωτο-κεφαλαιοκράτη» να αποταμιεύει και να συσσωρεύει το ελάχιστο αρχικό κεφάλαιο με βάση το προϊόν της εργασίας του, πριν ακόμα αυτό πάρει «τη

⁴⁷ «Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι εισέρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες και ανεξάρτητες από την θέληση τους, σχέσεις παραγωγής, οι οποίες αντιστοιχούν σε μια καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Η ολότητα αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική δομή τη κοινωνίας, την πραγματική βάση, που πάνω σ' αυτήν υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα, και στην οποία αντιστοιχούν συγκεκριμένες μορφές της κοινωνικής συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το Είναι τους, αλλά, αντίστροφα, το κοινωνικό τους Είναι καθορίζει την συνείδηση τους. Σε μια ορισμένη βαθμίδα της ανάπτυξης τους, οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε αντίφαση με τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής ή, πράγμα που αποτελεί μόνο την νομική έκφραση για αυτό, με τις σχέσεις ιδιοκτησίας μέσα στις οποίες κινούνταν μέχρι τότε. Από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αυτές οι σχέσεις μετατρέπονται σε δεσμά τους. Τότε επέρχεται μία εποχή κοινωνικής επανάστασης» (Καρλ Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, μετάφραση Χ. Μπαλωμένος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2013, σελ. 19).

μορφή ημερομισθίων και μέσων παραγωγής, η κλασική οικονομία δίνει αναδρομική ισχύ στους νόμους της ανταλλαγής ισοδυνάμων και της ιδιοκτησίας του προϊόντος που βασίζεται στη νόμιμη διάθεση του συνόλου των συντελεστών της παραγωγής»⁴⁸. Έτσι, εκφράζει «με τη μορφή του παρελθόντος μια τωρινή κατάσταση» προβάλλοντας αναχρονιστικά τις κεφαλαιοκρατικές κοινωνικές σχέσεις στην προϊστορία τους. Αυτή ακριβώς η αναδρομική προβολή θεμελιώνεται στη βάση μιας αντίληψης που θέτει τη *γένεση*, τον σχηματισμό της κεφαλαιακής σχέσης και την ιστορική ανάπτυξή της σε μία και μοναδική διαδικασία, σε μία και μοναδική κίνηση⁴⁹. Όπως γράφει ο Balibar:

Η βάση λοιπόν του αστικού μύθου της πρωταρχικής συσσώρευσης είναι, με μια απόλυτα αντεστραμμένη ανάγνωση, ο σχηματισμός του κεφαλαίου μέσω της κίνησης που προσιδιάζει σε μια ιδιωτική παραγωγή που είναι ήδη δυνάμει κεφαλαιοκρατική, η αυτογένεση του κεφαλαίου. Θα ήταν ορθότερο να πούμε ότι ολόκληρη η κίνηση του κεφαλαίου (η συσσωρευτική κίνηση) εμφανίζεται ως *μνήμη*: μνήμη μιας αρχικής περιόδου όπου, με την προσωπική του εργασία και την αποταμίευση, ο κεφαλαιοκράτης απέκτησε τη δυνατότητα να ιδιοποιείται επ' αόριστον το προϊόν της υπερεργασίας του άλλου. Η μνήμη αυτή είναι καταχωρημένη στη μορφή του αστικού *δικαιώματος ιδιοκτησίας* που θεμελιώνει επ' αόριστον την ιδιοποίηση του προϊόντος της εργασίας στην προϋπάρχουσα ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής⁵⁰.

Το ουσιώδες και κοινό χαρακτηριστικό των δύο αυτών θέσεων (διαλεκτικής παραγωγικών σχέσεων – παραγωγικών δυνάμεων και της Πολιτικής Οικονομίας) είναι ότι η *νέα δομή έχει προϋπάρξει δυνάμει ως τάση στον προηγούμενο τρόπο παραγωγής*⁵¹. Τα στοιχεία που την απαρτίζουν βρίσκονται εκεί περιμένοντας να συνδεθούν και να τη συγκροτήσουν. Σε αυτή την προβληματική υφίστανται δύο δυνατές και φαινομενικά αλληλοαποκλειόμενες προσεγγίσεις. Σύμφωνα με την πρώτη, τα στοιχεία που συγκροτούν την νέα κοινωνική μορφή συναντιούνται καθοριζόμενα από μία εξωτερική προς αυτά νομοτέλεια, μία ιστορική αναγκαιότητα. Η σύνθεσή

⁴⁸ E. Balibar, *Σχετικά με τις θεμελιώδεις έννοιες του Ιστορικού Υλισμού*, ο.π., σελ. 558-559.

⁴⁹ L. Althusser, *Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης*, ο.π., σελ. 74 κ' 71.

⁵⁰ E. Balibar, *Σχετικά με τις θεμελιώδεις έννοιες του Ιστορικού Υλισμού*, ο.π., σελ. 559.

⁵¹ Εδώ εμμέσως αναφερόμαστε στην κοινή βάση των δύο συστημάτων αιτιότητας (μηχανιστικό και τελεολογικό – πνευματοκρατικό), που εκ κατασκευής απωθούν τη δεύτερη ριζοσπαστική υλιστική λογική που διέπει το έργο του Μαρξ: *την προτεραιότητα, δηλαδή, της αιτίας επί του αποτελέσματος και εντέλει η βίαιη υποταγή του αποτελέσματος στην αιτία* (Γ. Φουρτούνης, *Αποδόμηση σε «τελική ανάλυση»: ο σπινοζικός δομισμός του Αλτουσέρ (1960 – 1969)*, ο.π., κεφ. 3^ο, σελ. 12 -17). Η αιτία σε αυτά τα δύο παραδοσιακά συστήματα σκέψης νοείται ως διαχωρισμένη από τα αποτελέσματά της. Είναι πάντα δεδομένη πριν από την παραγωγή των αποτελεσμάτων της και υπό μία έννοια είναι εντελώς ανεξάρτητη απ' αυτά. Η κάθε συγκεκριμένη ενεργοποίησή της δεν τη διαφοροποιεί, δεν τη μετασχηματίζει και δεν αλλοιώνει τον «ουσιώδη» χαρακτήρα της. Υπ' αυτή την έννοια, η αιτία μπορεί να νοηθεί ως *αφηρημένη δυνατότητα* καθώς η γέννηση μιας οντότητας ή η παραγωγή ενός αιτιακού συμβάντος αποτελεί πραγμάτωσή της· σηματοδοτεί το πέρασμα από το ιδεατό (αφηρημένο) βασίλειο της δυνατότητας στο υλικό (συγκεκριμένο) βασίλειο της πραγματικότητας. Εντέλει «η προτεραιότητα της αιτίας επί του αποτελέσματος συνοψίζεται στην προτεραιότητα της δυνατότητας». Ακριβώς αυτή η υποταγή και η υπαγωγή του αιτιατού στην αιτία καθορίζει και *την υποταγή και υπαγωγή του ενός συστήματος αιτιότητας στο άλλο* (ο.π., σελ. 13). Η μεταβατική αιτιότητα καθίσταται υποτελής στην υπερβατική και τελεολογική, και η ατομιστική έννοια όλου στην πνευματοκρατική. Με άλλα λόγια, ο υλισμός υπάγεται στον ιδεαλισμό, ο μονισμός στον υπερβατικό δυϊσμό, ο νομιναλισμός στον ρεαλισμό, ο ατομισμός στον ολισμό και η μηχανιστική αιτιότητα στην τελεολογική.

τους είναι ήδη εγγεγραμμένη ως απaráκαμπτη στιγμή - στάδιο της παγκόσμιας ιστορικής κίνησης. Στη δεύτερη, τα στοιχεία αυτά τείνουν να συζευχθούν μέσω μιας εσωτερικής τάσης τους. Η συνάντησή τους δεν είναι νομοτελειακά εγγεγραμμένη «έξω» τους, αλλά είναι «τυχαία», με την τετριμμένη έννοια, όπως και οι άπειροι πιθανοί δρόμοι που μπορούν να επιλεγούν για να πραγματοποιηθεί αυτή η εσωτερική δυναμική ενόρμησή τους. Κοινή ρίζα αυτών των δύο προσεγγίσεων είναι ο τελεολογικός χαρακτήρας τους. Τα στοιχεία αυτά έτειναν ανέκαθεν να συναντηθούν και να συγκροτήσουν τον «νέο» τρόπο παραγωγής. Απομακρυσμένα και απομονωμένα είναι *ελλειπτικά*, ενώ η ολοκλήρωσή τους εξαρτάται από τη μεταξύ τους σύζευξη. Δεν έχουν διακριτές και ανεξάρτητες ιστορίες, αλλά, όπως θα σημείωνε ο Althusser, η ιστορία είναι ενική και ολοποιητική. Εδώ εντοπίζεται και ο ανιστορικός πυρήνας αυτών των θέσεων που είναι σύστοιχος με την εξαφάνιση της βίας, της κοινωνικής σύγκρουσης, «της κυριαρχίας και της εξουσίας», ή με δύο λέξεις, με την *εξαφάνιση της πάλης των τάξεων*⁵². Η βία, ως έννοια, εδώ, μπορεί να νοηθεί μόνο ως μηχανιστικό-αιτιακό αποτέλεσμα ή αντανάκλαση της θεμελιώδους αντίφασης των παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων. Παίζει τον ρόλο είτε μιας κατάπτωσης, πραγμάτωσης του ιδεατού, των νόμων της κίνησης του πραγματικού, είτε του «τυχαίου» και «ενδεχομενικού», του επιταχυντή ή επιβραδυντή της ιστορικής προόδου. Σε τελική ανάλυση, *συνιστά μια μορφή εκδήλωσης του νομοτελούς, μία τροπικότητα της αναγκαιότητας, ένα επουσιώδες φαινόμενο αδιάφορο και εξωτερικό προς την ουσιώδη τελεολογική λογική της ιστορίας*.

IX. Σε αντίθεση με αυτήν την ουσιοκρατική-τελεολογική έννοια μετάβασης-γένεσης υφίσταται υπόγεια στο έργο του Μαρξ και μία ελάχιστων, ριζικά ετερογενής και ασυμβίβαστη έννοια που θεμελιώνει την ανάδυση και τη συγκρότηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Όπως είπαμε, αυτή η έννοια βρίσκεται σε πρακτική κατάσταση, δεν διατυπώθηκε ποτέ ως τέτοια από τον ίδιο τον Μαρξ, αλλά μπορεί να ανιχνευτεί στο τμήμα του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* για τη *Λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση*, στον τρίτο τόμο στα κεφάλαια που αφιερώνονται στην *Ιστορία του εμπορικού κεφαλαίου* (κεφ. 20) και στην *Προκεφαλαιοκρατική περίοδο* (κεφ.36), αλλά και στα *Grundrisse* στο τετράδιο για τους *Προκεφαλαιοκρατικούς οικονομικούς σχηματισμούς*. Σ' αυτά τα κείμενα ο Μαρξ ξεκινά μία εντελώς διαφορετική αναδρομική ανάλυση από αυτή της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας. Ακολουθεί τα διακριτά και ανεξάρτητα μεταξύ τους μονοπάτια που χαράσσουν τα στοιχεία, οι όροι του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Πιο συγκεκριμένα, ακολουθεί τις ιστορίες του ελεύθερου εργάτη και του κατόχου χρήματος, έχοντας ήδη αναλύσει τη «δομή» της κεφαλαιακής σχέσης. Το πρώτο από τα στοιχεία της εξαρτάται από τον ριζικό μετασχηματισμό των αγροτικών κοινωνικών σχέσεων, ενώ το δεύτερο «από μια εντελώς διαφορετική σειρά που πάει από τον έμπορο έως και τον τοκογλύφο, ως περιθωριακές περιπτώσεις μέσα στους πόρους του παλιού αυτού σώματος»⁵³. Έτσι για

⁵² Γ. Φουρτούνης, *Δομή, αστάθμητο και βία στην έννοια του τρόπου παραγωγής*, στο Θέσεις, τ. 102, εκδ. Νήσος, Αθήνα 2008, σελ. 4, 3.

⁵³ G. Deleuze, F. Guattari, *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια, Ι. Ο Αντι-Οιδίπους*, ο.π., σελ. 260. Να σημειώσουμε εδώ ότι ο Μαρξ δεν εντοπίζει τη φιγούρα του προκεφαλαιοκράτη κατόχου χρήματος στον γαιοκτήμονα, αλλά στον έμπορο και τον τοκογλύφο. Όπως γράφει στα *Grundrisse*: «Είναι, καθώς είδαμε, σύμφυτο στην έννοια του κεφαλαίου – τη γένεσή του – πως το κεφάλαιο αφετηρία έχει το χρήμα και άρα την περιουσία που υπάρχει με τη

παράδειγμα, στο κεφάλαιο για τη *Λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση* εντοπίζουμε σπαράγματα για μια τέτοια γενεαλογία των στοιχείων της κεφαλαιακής σχέσης. Αυτή η ανάλυση δεν έχει να κάνει καθόλου με τη μείζονα-δεσπόζουσα διαλεκτική έκθεση του υπόλοιπου έργου. Όπως γράφει ο Balibar:

η γενεαλογία δεν γίνεται με βάση ένα συνολικό αποτέλεσμα, αλλά τμηματικά, στοιχείο προς στοιχείο. Και προπάντων αντιμετωπίζει ξεχωριστά τον σχηματισμό των δύο κύριων στοιχείων που εισέρχονται στην κεφαλαιοκρατική δομή: του «ελεύθερου» εργάτη (ιστορία του χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής) και του κεφαλαίου (ιστορία της τοκογλυφίας, του εμπορικού κεφαλαίου κτλ). [...] Γι' αυτό γράφει ο Μαρξ: "Η οικονομική δομή της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας προέκυψε από την οικονομική δομή της φεουδαρχικής κοινωνίας. Η αποσύνδεση της μίας εξέλυσε τα στοιχεία της άλλης". Η αποσύνδεση του ενός, [...] δεν ταυτίζεται με τη συγκρότηση του άλλου, στην έννοιά του: αντί να στοχαστεί τη μετάβαση σε επίπεδο δομών τη στοχάζεται σε επίπεδο στοιχείων. Η μορφή αυτή εξηγεί [...] τη σχετική ανεξαρτησία του σχηματισμού των διαφόρων στοιχείων της κεφαλαιοκρατικής δομής και την *ποικιλία των ιστορικών δρόμων* απ' όπου περνάει αυτός ο σχηματισμός⁵⁴.

Στο τετράδιο για τους *Προκεφαλαιοκρατικούς Οικονομικούς Σχηματισμούς*, ο Μαρξ δεν κατανοεί τους διάφορους τρόπους παραγωγής με βάση την εσωτερική δυναμική και ανάπτυξή τους, αλλά ούτε εστιάζει σε μια φορμαλιστική τυπολογία τους. Αντίθετα, εξετάζει τους διάφορους οικονομικούς σχηματισμούς στο μέτρο που αυτοί εξηγούν τις προϋποθέσεις της κεφαλαιοκρατίας υπό το πρίσμα των *προϋποθέσεων* και της *διάλυσής* τους⁵⁵. Διαβάζει την Παγκόσμια Ιστορία *αναδρομικά* (ex post), μέσα από τον φακό και την προοπτική του κεφαλαιοκρατικού κόσμου, τέμνοντάς την σε δύο μεγάλες περιόδους: *την εποχή της κεφαλαιοκρατίας και την προϊστορία της*. Η ιστορία που σκιαγραφεί βρίσκεται μάλλον πιο κοντά σε μια αποσπασματική χαρτογράφηση των δρόμων που ακολούθησαν ο κάτοχος χρήματος και ο απογυμνωμένος παραγωγός παρά σε μια αυστηρή περιοδολόγηση των διάφορων κοινωνικών μορφών.

Θεμελιώδες κοινό δομικό χαρακτηριστικό των προκεφαλαιοκρατικών τρόπων παραγωγής αλλά και τομή τους με την κεφαλαιοκρατική εποχή αποτελεί ο περιορισμός τους στην *παραγωγή*

μορφή του χρήματος. Είναι εξίσου σύμφυτο ότι εμφανίζεται να προέρχεται από την κυκλοφορία, σαν προϊόν της κυκλοφορίας. Ωστε ο σχηματισμός του κεφαλαίου δεν ξεκινά από την γαιιοκτησία (εδώ το πολύ από τον αγρομισθωτή, στο βαθμό που εμπορεύεται αγροτικά προϊόντα) ούτε από τη συντεχνία (αν και υπάρχει εδώ μια δυνατότητα), αλλά από την περιουσία των εμπόρων και των τοκογλύφων» (Κ. Μαρξ, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. Β', ο.π., σελ. 381). Και στο *Κεφάλαιο*: «Ο μεσαιώνας όμως άφησε κληρονομιά δύο διαφορετικές μορφές κεφαλαίου, που ωριμάζουν στους πιο διαφορετικούς κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς και που πριν από την εποχή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής θεωρούνται κεφάλαιο *quand meme* – το τοκογλυφικό και το εμπορικό κεφάλαιο» (Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 774).

⁵⁴ E. Balibar, *Σχετικά με τις θεμελιώδεις έννοιες του Ιστορικού Υλισμού*, ο.π., σελ. 563. Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Balibar κατανοεί την έννοια της πρωταρχικής συσσώρευσης ως ταυτόσημη με τη γενεαλογία των στοιχείων του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, πράγμα που συνεπάγεται ότι τοποθετείται σε εξωτερική θέση από τον τελευταίο – θέση που εμείς θα προσπαθήσουμε να απορρίψουμε.

⁵⁵ E. Hobsbawm, *Introduction*, στο K. Marx, *Pre-capitalist Economic formations*, transl. J. Cohen, International Publishers, New York 1964, σελ. 43.

αξιών χρήσης. Η παραγωγική διαδικασία, δηλαδή, στοχεύει στην αναπαραγωγή του ατόμου σε σχέση με τις καθορισμένες μορφές και τρόπους ύπαρξής του. Τέλος και σκοπός τους αποτελεί η αναπαραγωγή των ανθρώπων και των κοινοτήτων τους. Όπως γράφει ο Μαρξ:

Σε όλες αυτές τις μορφές, όπου η ιδιοκτησία της γης και η γεωργία αποτελούν τη βάση της οικονομικής τάξης πραγμάτων, και όπου άρα οικονομικός σκοπός είναι η παραγωγή αξιών χρήσης, δηλαδή η αναπαραγωγή του ατόμου στις καθορισμένες σχέσεις προς την κοινότητά του, που στα πλαίσιά τους το άτομο αποτελεί την βάση της κοινότητας, είναι δοσμένη: 1) υπάρχει ιδιοποίηση – όχι με μέσο την εργασία αλλά σαν προϋπόθεση της εργασίας – του φυσικού όρου της εργασίας, της γης σαν αρχέγονου εργαλείου της δουλείας, εργαστηρίου, όπως και δεξαμενής πρώτων υλών. Το άτομο σχετίζεται προς τους αντικειμενικούς όρους της εργασίας απλά σαν δικούς του· σχετίζεται προς αυτούς σαν την ανόργανη φύση της υποκειμενικότητάς του, όπου η υποκειμενικότητα αυτή πραγματοποιεί τον εαυτό της· ο κυριότερος αντικειμενικός όρος της εργασίας δεν εμφανίζεται ο ίδιος σαν προϊόν της εργασίας αλλά εμφανίζεται σαν φύση. Από τη μία πλευρά το ζωντανό άτομο, από την άλλη η γη σαν αντικειμενικός όρος της αναπαραγωγής του. 2) Αυτή όμως η συμπεριφορά προς το έδαφος, τη γη, σαν την ιδιοκτησία του εργαζόμενου ατόμου – που άρα εξ αρχής δεν εμφανίζεται σαν απλά εργαζόμενο άτομο, σ' αυτήν την αφαίρεση, αλλά στην ιδιοκτησία της γης έχει έναν αντικειμενικό τρόπο ύπαρξης, που είναι προϋπόθεση της δραστηριότητάς του και δεν εμφανίζεται σαν απλό αποτέλεσμα της, και που αποτελεί προϋπόθεση της δραστηριότητάς του το ίδιο όπως και το δέρμα ή τα αισθητήριά του όργανα, που βέβαια τα αναπαράγει ο ίδιος και τα αναπτύσσει κλπ. μέσα στη βιοτική διαδικασία αλλά κι αυτή η αναπαραγωγική διαδικασία από τη μεριά της τα προϋποθέτει – διαμεσολαβείται αμέσως από την αυτόφυτη, ιστορικά περισσότερο ή λιγότερο εξελεγμένη, και τροποποιημένη ύπαρξη του ατόμου σαν μέλους μιας κοινότητας – την αυτόφυτη ύπαρξή του σαν μέλους μιας φυλής⁵⁶.

Βάση, λοιπόν, αυτών των κοινωνικών σχηματισμών φαίνεται να αποτελεί η αναπαραγωγή των δεδομένων σχέσεων των ατόμων με την κοινότητα αλλά και μία συγκεκριμένη αντικειμενική και «προκαθορισμένη» μορφή ύπαρξης της συμπεριφοράς των υποκειμένων, τόσο ως προς τις συνθήκες εργασίας όσο και ως προς τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας. Ακριβώς αυτή η αναπαραγωγή των μορφών ύπαρξης και των ποικίλων δεσμών των υποκειμένων είναι που παρέχει στον κάθε προκεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής έναν *ιδιαίτερο «τύπο σταθερότητας»* που του επιτρέπει να αποφεύγει τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς και τις ριζικές αναδιαρθρώσεις. Έτσι, αυτοί οι τρόποι παραγωγής μπορούν να θεωρηθούν *τρόποι αναπαραγωγής· τρόποι αναπαραγωγής ενός συγκεκριμένου τύπου υποκειμενικότητας και των σχέσεων εξουσίας που τον συνοδεύουν*⁵⁷. Αποτελούν συντηρητικές μορφές και πιο συγκεκριμένα μορφές επανάληψης και στασιμότητας.

⁵⁶ Κ. Μαρξ, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. Β', ο.π., σελ. 365-366. Οι υπογραμμίσεις δικιές μου. Η μετάφραση αυτού του αποσπάσματος είναι ελαφρώς τροποποιημένη. Βλ. και σελ. 367, 371-373.

⁵⁷ J. Read, *A Universal History of Contingency: Deleuze and Guattari on the History of Capitalism*, στο *Borderlands e-journal*, 2/3, 2003, σελ. 6, 9. Βλ. κ' J. Read, *Micro-Politics of Capital*, ο. π., σελ. 41, 45-46. Γράφει ο Μαρξ: «Η αρχέγονη ενότητα σε μιαν ιδιαίτερη μορφή (φυλετικής) κοινότητας και τη συναρτημένη μ' αυτήν ιδιοκτησία πάνω στη φύση, ή η σχέση προς τους αντικειμενικούς όρους της παραγωγής σαν φυσική ύπαρξη, σαν διαμεσολαβημένη

Εδώ, όμως, παρουσιάζεται και η εσωτερική αδυναμία τους. Η συντριβή τους δεν εξαρτάται τόσο από πολέμους με άλλες κοινότητες ή από φυσικές καταστροφές, αλλά οι προκεφαλαιοκρατικές κοινωνίες απειλούνται διαρκώς από τη δική τους ανικανότητα να αναπαράγουν ες αεί τις υποκειμενικές επιθυμίες που είναι αναγκαίες για την ύπαρξή τους. Κάθε κινητικότητα, κάθε αλλαγή συνιστά απειλή καθώς τείνει να καταστρέψει τις υπάρχουσες συνθήκες σταθερότητας και να μετασχηματίσει τους αντικειμενικούς και υποκειμενικούς όρους τους. Οφείλουν να καταπνίγουν κάθε εσωτερική δυναμική και ορμή φυγής επειδή «γνωρίζουν και τρέμουν» τον επερχόμενο θάνατό τους. Γι' αυτό και παρατηρούμε στους «πρωτόγονους» νομαδικούς σχηματισμούς τη διαίρεση και την κατάτμηση του πλήθους επί μίας αδιαίρετης γης. Κάθε κατακερματισμός του εδάφους είναι ύποπτος και απειλητικός, αφού αποκωδικοποιεί και απεδαικωτοποιεί τις διάφορες ροές του κοινωνικού πεδίου. Έτσι, κάθε συγκέντρωση εξουσίας περιορίζεται, ελέγχεται και παρεμποδίζεται διατηρώντας τα αρμόδια όργανά της σε υποτελή θέση ως προς τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας.

Ο Μαρξ δείχνει λοιπόν ότι αναγκαία προϋπόθεση των προκεφαλαιοκρατικών σχηματισμών είναι η ενσωμάτωση του χρήματος, της ανταλλαγής, του εμπορίου και των παραγωγών σε μια συγκεκριμένη μορφή κοινότητας που χωροθετεί, καθορίζει και περιορίζει τις συμπεριφορές τους⁵⁸. Όπως υπογραμμίζουν οι Deleuze και Guattari, «η κεφαλαιοκρατία ενδημεί σε όλες τις μορφές κοινωνίας ως τρομακτικός εφιάλτης τους», «αποτελεί το αρνητικό όλων των κοινωνικών μορφωμάτων». Άρα, όπως «η ανατομία του ανθρώπου είναι το κλειδί για την ανατομία του πιθήκου» έτσι και η κεφαλαιοκρατία παρέχει τη δυνατότητα για μία αναδρομική ανάγνωση της Παγκόσμιας Ιστορίας, συνιστά ένα προνομιακό σημείο αφού ως «γενικευμένη αποκωδικοποίηση των ροών» αποκαλύπτει τις στρατηγικές κωδικοποίησης και επικωδικοποίησης όλων των προηγούμενων κοινωνιών⁵⁹. αποτελεί «οικουμενική αλήθεια» καθώς μέσα από τη γενίκευση των αποκωδικοποιημένων ροών που επιτελεί αποκαλύπτει το απόκρυφο θεμέλιό τους. Οι προκεφαλαιοκρατικοί τρόποι παραγωγής για να διατηρήσουν την ύπαρξή τους, για να αντέξουν

από την κοινότητα αντικειμενική ύπαρξη του ατόμου – αυτή η ενότητα, που εμφανίζεται από τη μια μεριά σαν η ιδιαίτερη μορφή ιδιοκτησίας – έχει τη ζωντανή της πραγματικότητα ένα καθορισμένο *τρόπο παραγωγής*, και αυτός ο τρόπος εμφανίζεται τόσο σαν σχέση των ατόμων μεταξύ τους όσο και σαν καθορισμένη ενεργός τους στάση προς την ανόργανη φύση, καθορισμένος τρόπος εργασίας» (Κ. Μαρξ, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. Β', ο.π., σελ 375). Μετάφραση ελαφρώς τροποποιημένη.

⁵⁸ «Η τοκογλυφία και το εμπόριο εκμεταλλεύονται έναν δοσμένο τρόπο παραγωγής, δεν τον δημιουργούν, η σχέση τους μαζί του είναι εξωτερική. Η τοκογλυφία προσπαθεί άμεσα να τον διατηρεί για να μπορεί να τον εκμεταλλεύεται ξανά και ξανά, είναι συντηρητική, το μόνο που πετυχαίνει είναι να τον κάνει πιο άθλιο. [...] Η τοκογλυφία δρα επαναστατικά μόνο σε όλους τους προκεφαλαιοκρατικούς τρόπους παραγωγής, γιατί καταστρέφει και διαλύει τις μορφές ιδιοκτησίας πάνω στη στέρεη βάση των οποίων και στην αδιάκοπη αναπαραγωγή τους με την ίδια μορφή βασίζεται η πολιτική διάρθρωση» (Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. 3^{ος}, μτφρ ο.π., σελ. 761, 745).

⁵⁹ S. Choat, *Marx through Post-Structuralism*. Lyotard, Derrida, Foucault, Deleuze, ο.π., σελ. 134. Βλ. κ' G. Deleuze, F. Guattari, *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια*, 1. *Ο Αντι-Οιδίπους*, ο.π., σελ. 161-162, 164, 177. Ο Smith υποστηρίζει ότι η μεγάλη καινοτομία του *Αντι – Οιδίποδα* συνοψίζεται στο ότι εισηγείται μία πολιτική φιλοσοφία που θεμελιώνεται στην έννοια της ροής. «Η γενική θεωρία της κοινωνίας είναι μία γενικευμένη θεωρία των ροών». Υπό αυτό το πρίσμα η αναδρομική ανάγνωση της Παγκόσμιας Ιστορίας των Deleuze και Guattari μπορεί να διαβαστεί ως μία ιστορία της προόδου της αποκωδικοποίησης των ροών (D. W. Smith, *Flow, Code, and Stock: A Note on Deleuze's Political Philosophy*, στο *Essays on Deleuze*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2012, σελ. 160, 166).

στον χρόνο, είναι αναγκαίο να «κωδικοποιούν τις επιθυμητικές ροές», πρέπει να συγκροτήσουν μία ιδιάζουσα μορφή υποκειμενικότητας που αναγνωρίζει τις επιθυμίες, τις πεποιθήσεις και εν τέλει τον ίδιο της τον εαυτό στο πρόσωπό τους. Υπό αυτή την έννοια, γνώριζαν την κεφαλαιοκρατία ως το τέλος τους, ως αυτό που θα τους κατέστρεφε. Οι κοινωνικές σχέσεις και οι θεσμοί αυτών των τρόπων (ανα)παραγωγής ήταν δομημένοι έτσι ώστε να αποτρέπουν και να ξορκίζουν την κεφαλαιακή σχέση και την αφηρημένη δυναμική της.

Σύμφωνα με τον Buchanan, αυτή η υπόθεση των Deleuze και Guattari στηρίζεται σε τρεις θέσεις: Αρχικά στο ότι η επιθυμία δεν αποτελεί μία δυνατότητα που κατοικεί στη σφαίρα εσωτερικότητας ενός προϋπάρχοντος ατομικού-υποκειμένου, αλλά είναι από τη φύση της συλλογική επένδυση· κατά δεύτερον, ότι η επιθυμία πρέπει να εκπαιδευτεί και να πειθαρχηθεί ώστε να συγκροτήσει συλλογικότητες που θα διαρκέσουν και θα αντέξουν στον χρόνο· τέλος, ότι η επιθυμία κοινωνικοποιείται μέσα από τη νοηματοδότησή της, μέσα από την κωδικοποίησή της⁶⁰. Γυναίκες, άνδρες, παιδιά, κοπάδια και κτήματα μετασχηματίζονται σε «δώρα του Θεού» ή τους προσδίδεται κάποια άλλη συμβολική αξία, με αποτέλεσμα να αποκτούν μία νέα κοινωνική λειτουργία που δεν επιτελούσαν πριν. Θεμελιώδης λειτουργία και ύψιστο καθήκον των προκεφαλαιοκρατικών τρόπων παραγωγής αποτελεί λοιπόν η «κωδικοποίηση των ροών». Η έννοια της *κωδικοποίησης* καταφέρει να συμπυκνώσει όλα τα βασικά στοιχεία των προκεφαλαιοκρατικών κοινωνιών που έως τώρα συναντήσαμε. Αναδεικνύει την αναγκαιότητα της συσχέτισης του τρόπου παραγωγής με την παραγωγή της υποκειμενικότητας, τη σύνδεση και το δέσιμο των παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων με συγκεκριμένους θεσμούς και κοινωνικές σχέσεις, και εν τέλει με τη συγκρότηση ενός ιδιαίτερου τύπου σταθερότητας του κοινωνικού σχηματισμού. «Ένας κώδικας», όπως γράφουν οι Deleuze και Guattari, «δεν είναι ποτέ οικονομικός, και δεν μπορεί να είναι κάτι τέτοιο: εκφράζει, τουναντίον, τη φαινομενική αντικειμενική κίνηση, σύμφωνα με την οποία οι οικονομικές δυνάμεις ή οι παραγωγικές συνδέσεις αποδίδονται λες και απορρέουν απ' αυτήν, σε μια εξωοικονομική οργάνωση, που χρησιμεύει ως υποστήριγμα και ως φορέας εγγραφής. [...] Εν ολίγοις, κώδικας υπάρχει μόνο εκεί όπου ένα πλήρες σώμα ως φορέας αντι-παραγωγής εκπίπτει στην οικονομία, την οποία και οικειοποιείται»⁶¹.

Ο κώδικας συγκροτεί μία σχέση εγγραφής ή καταγραφής μεταξύ της παραγωγής και των προϋποθέσεων του τρόπου παραγωγής – του *Socius*. Έτσι, στην «πρωτόγονη εδαφική μηχανή» η γη αποτελεί τη μοναδική αδιαίρετη οντότητα, τον ακίνητο κινητήρα, το πλήρες σώμα πάνω στο οποίο προσδένει τους παραγωγούς, τα γεωργικά εργαλεία, τα διάφορα καλλιεργήσιμα είδη ως μερικά αντικείμενα. Όπως γράφει ο Μαρξ:

⁶⁰ I. Buchanan, *Deleuze and Guattari's Anti – Oedipus. A Reader's Guide*, Continuum International Publishing Group, London 2008, σελ. 93-94. Βλ. και S. Choat, *Marx through Post-Structuralism*, ο.π., σελ. 137.

⁶¹ G. Deleuze, F. Guattari, *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια, 1. Ο Αντι-Οιδίπους*, ο.π., σελ. 286-287. Ο Jameson υποστηρίζει ότι η θέση αυτή των Deleuze και Guattari στηρίζεται στην υπόθεση του Μαρξ ότι οι προκεφαλαιοκρατικοί σχηματισμοί οργανώνονται σε τελική ανάλυση γύρω από έναν συγκεκριμένο τύπο οικονομικής παραγωγής ενώ η εγγύηση της ύπαρξής τους και της υφαρπαγής του παραγόμενου υπερπροϊόντος διασφαλίζεται από εξωοικονομικούς παράγοντες (F. Jameson, *Marxism and dualism in Deleuze*, στο *South Atlantic Quarterly*, vol. 96, Durham 1997, σελ. 4).

Η γη είναι το μεγάλο εργαστήρι, το οπλοστάσιο, που δίνει τόσο το μέσο όσο και το υλικό της εργασίας, όπως και την έδρα, τη βάση της κοινότητας. [Οι άνθρωποι] συμπεριφέρονται προς τη γη, με αφέλεια, σαν ιδιοκτησία της κοινότητας, της κοινότητας που παράγει και αναπαράγει τον εαυτό της μέσα από τη ζωντανή εργασία. Κάθε άτομο συμπεριφέρεται σαν ιδιοκτήτης ή κάτοχος μονάχα σαν όργανο, σαν μέλος αυτής της κοινότητας. Η πραγματική ιδιοποίηση με τη διαδικασία της εργασίας γίνεται κάτω απ' αυτές τις προϋποθέσεις, που δεν είναι οι ίδιες προϊόν της εργασίας παρά εμφανίζονται σαν φυσικές ή θεϊκές προϋποθέσεις⁶².

Αυτό το πρόβλημα δεν αποτελεί ίδιον των λεγόμενων πρωτόγονων κοινοτήτων αλλά, όπως είπαμε, σχετίζεται άμεσα με όλους τους προκεφαλαιοκρατικούς τρόπους παραγωγής οι οποίοι για να μπορέσουν να αντέξουν στον χρόνο, οφείλουν να κωδικοποιούν τις προϋποθέσεις τους ή, με τα λόγια του Μαρξ, να «κατασκευάζουν τη μορφή εμφάνισής τους». Για παράδειγμα, στον ασιατικό τρόπο παραγωγής, η γη παύει να συνιστά το πλήρες σώμα, παύει να εμφανίζεται ως θεϊκή προϋπόθεση κάθε παραγωγικής δραστηριότητας και δίνει τη θέση της στον δεσπότη. Το καθεστώς του φετίχ (συμβόλου) αλλάζει καθώς το σώμα του δεσπότη γίνεται το ίδιο το Socius και τίθεται ο ίδιος σε άμεση συγγένεια αίματος με τον Θεό, ενώ το πλήρες σώμα της γης μετατρέπεται σε ιδιοκτησία του Κράτους.

Η περιεκτική ενότητα που βρίσκεται πάνω απ' όλες τις μικρές κοινότητες εμφανίζεται σαν ανώτερος ιδιοκτήτης, ή σαν ο μοναδικός ιδιοκτήτης, άρα οι πραγματικές κοινότητες μόνο σαν κληρονομικοί κάτοχοι. Μια και πραγματικός ιδιοκτήτης και πραγματική προϋπόθεση της συλλογικής ιδιοκτησίας είναι η ενότητα, η τελευταία μπορεί να εμφανίζεται η ίδια σαν κάτι ξεχωριστό και ανώτερο από τις πολυάριθμες πραγματικές ξεχωριστές κοινότητες' τότε το άτομο στην πραγματικότητα δεν έχει ιδιοκτησία, με άλλα λόγια η ιδιοκτησία [...] εμφανίζεται να διαμεσολαβείται για το άτομο από την παραχώρηση της συνολικής ενότητας – υλοποιημένης στη μορφή του δεσπότη σαν του πατέρα των πολλών κοινοτήτων – στο άτομο με τη μεσολάβηση της ξεχωριστής κοινότητας. Στο κέντρο λοιπόν του ανατολικού δεσποτισμού και της έλλειψης ιδιοκτησίας που αυτός φαίνεται νομικά να εμπεριέχει, υπάρχει στην πραγματικότητα σαν βάση αυτή η ιδιοκτησία της φυλής ή της κοινότητας, [...] που γίνεται έτσι ολότελα αυτοσυντήρητη και κλείνει μέσα της όλους τους όρους αναπαραγωγής και παραγωγής πλεονάσματος. Ένα μέρος από την υπερεργασία της ανήκει στην ανώτερη συλλογικότητα, που υπάρχει τελικά σαν πρόσωπο' κι αυτή η υπερεργασία εκδηλώνεται τόσο στον φόρο υποτέλειας κτλ. όσο και σε κοινά έργα για τη δόξα της ενότητας – κατά ένα μέρος του πραγματικού δεσπότη, κατά ένα άλλο της φανταστικής φυλετικής υπόστασης, του θεού. [...] Οι συλλογικοί όροι της πραγματικής ιδιοποίησης με μέσο την εργασία, τα υδραυλικά έργα, που έχουν μεγάλη σημασία στους ασιατικούς λαούς, τα μέσα επικοινωνίας κλπ. εμφανίζονται τότε σαν έργο της ανώτερης ενότητας – της δεσποτικής κυβέρνησης που αιωρείται πάνω από τις μικρές κοινότητες⁶³.

Εδώ φαίνεται ότι το σώμα του δεσπότη εμφανίζεται το ίδιο ως προϋπόθεση της παραγωγής ενώ τα αποτελέσματά της μέσω μιας «φαινομενικής αντικειμενικής κίνησης» παρουσιάζονται ως ολόδικά του δημιουργήματα. Αυτό το κοινωνικό φαινόμενο, που συχνά περιγράφεται ως

⁶² Κ. Μαρξ, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. Β', ο.π., σελ. 359.

⁶³ Κ. Μαρξ, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. Β', ο.π., σελ. 359-360.

αντιστροφή του αιτίου και του αιτιατού, της προϋπόθεσης και του όρου, δεν αποτελεί μια απατηλή φαινομενικότητα ή κάποιου είδους επιστημολογικό σφάλμα που αναπαρίσταται στις συνειδήσεις των υποκειμένων, δεν αποτελεί ψευδή συνείδηση. Αντίθετα, συνιστά έναν *μηχανισμό φυσικοποίησης και κανονικοποίησης των κοινωνικών σχέσεων με μια δική του ιδιάζουσα δραστικότητα και αποτελεσματικότητα*. Συνιστά έναν θεμελιώδη όρο που συμβάλλει στη σταθερότητα, στη συνοχή και στη διάρκεια της ύπαρξης του τρόπου παραγωγής. Ακριβώς λόγω αυτής της ιδιάζουσας δραστικότητας που τον χαρακτηρίζει δεν μπορεί να θεωρηθεί αποκλειστικά αποτέλεσμα, αλλά, όπως θα γράψουν οι Deleuze και Guattari, αποτελεί μία οιονεί – αιτία (quasi cause), όπου αναδρά επί των προϋποθέσεων της και τις μετασχηματίζει καθώς επιδρά σε αυτές. Όπως γράφουν:

Οι μορφές της κοινωνικής παραγωγής προϋποθέτουν και αυτές μιαν αγέννητη μη-παραγωγική στάθμευση, ένα στοιχείο αντι-παραγωγής ζευγαρωμένο με τη διαδικασία, ένα πλήρες σώμα καθορισμένο ως *socius*. Μπορεί να είναι το σώμα της γης ή το δεσποτικό σώμα, ή το κεφάλαιο. Ο Μαρξ λέει γι' αυτό: δεν είναι προϊόν της εργασίας, αλλά εμφανίζεται σαν η φυσική ή η θείκη προϋπόθεσή του. Όντως, δεν αρκείται στην αντιπαράθεση με τις παραγωγικές δυνάμεις καθαυτές μεταπίπτει σ' ολόκληρη την παραγωγή, σχηματίζει μια επιφάνεια όπου κατανέμονται οι δυνάμεις και οι συντελεστές της παραγωγής, με αποτέλεσμα να προοικειώνεται το υπερπροϊόν και να σφετερίζεται το σύνολο και τα μέρη της διαδικασίας, που φαίνεται τώρα να εκπορεύονται απ' αυτό, σαν αν ήταν μια οιονεί αιτία. Δυνάμεις και συντελεστές γίνονται τώρα η ισχύς του υπό μία θαυματουργή μορφή, και φαίνονται να *δέχονται τη θαυματουργή του επίδραση*. Εν ολίγοις, ο *socius*, ως πλήρες σώμα, σχηματίζει μια επιφάνεια όπου καταγράφεται όλη η παραγωγή και μοιάζει να εκπορεύεται από την επιφάνεια καταγραφής. [...] Αλλά το οποιοδήποτε πλήρες σώμα, σώμα της γης ή σώμα του δεσπότη, μια επιφάνεια καταγραφής, μια φαινομενικά αντικειμενική κίνηση, ένας κόσμος διαστροφικός, μαγεμένος και φετιχιστικός, χαρακτηρίζει όλους τους τύπους κοινωνίας ως σταθερά της κοινωνικής αναπαραγωγής⁶⁴.

Ο δεσπότης, ως πλήρες σώμα, γίνεται και η *μοναδική οιονεί αιτία*, η πηγή της «φαινομενικής, αντικειμενικής κίνησης». Έτσι, ως προϋπόθεση της παραγωγής, αποτελεί μία σχεδόν-αληθινή και ταυτόχρονα μία σχεδόν-φανταστική ύπαρξη⁶⁵. Αυτή η μυστικοποίηση πέραν του παραγνωριστικού της χαρακτήρα – η παραγωγική δραστηριότητα καταγράφεται με διαφορετικό τρόπο από αυτόν που παράγεται – είναι την ίδια στιγμή αποτελεσματική καθώς παράγει *υπακοή* και *υποταγή*. Οι πυραμίδες, τα τεράστια αρδευτικά κανάλια μετασχηματίζονται σε σύμβολα της δύναμης και της εξουσίας του δεσπότη. Τα αποτελέσματα της ανθρώπινης παραγωγικής δραστηριότητας επιδρούν σε αυτήν καθώς εμφανίζονται ως αιτιακός καθορισμός της, ως αιώνιες προϋποθέσεις της. Όπως φαίνεται λοιπόν ως εδώ, είναι αδύνατον να αναγάγουμε τους προκεφαλαιοκρατικούς κοινωνικούς σχηματισμούς στη μονοδιάστατη δυναμική ενός υποτιθέμενου αυτοσυγκροτούμενου και αυτοαναπαραγόμενου οικονομικού επιπέδου. Οι προκεφαλαιοκρατικοί τρόποι παραγωγής είναι αδιαχώριστοι από την παραγωγή της

⁶⁴ G. Deleuze, F. Guattari, *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια*, 1. Ο Αντι-Οιδίπους, ο.π., σελ. 21-22.

⁶⁵ J. Read, *A Universal History of Contingency*, ο.π., σελ. 16, κ' J. Read, *Micro-Politics of Capital*, ο. π., σελ.46, 43.

υποκειμενικότητας όπως και από τη συγκρότηση ενός συγκεκριμένου «τύπου σταθερότητας» μέσω της κωδικοποίησης των προϋποθέσεων τους – μέσω της κατασκευής της μορφής εμφάνισής τους.

Σε αυτό το σημείο αναδύεται το πρόβλημα της σταθερότητας και της χρονικής διάρκειας των τρόπων παραγωγής. Οι προκεφαλαιοκρατικοί κοινωνικοί σχηματισμοί παρότι, αφενός είναι παγιδευμένοι σε μία αέναη αναπαραγωγή των διαφόρων κοινοτήτων και των ιδιαίτερων μορφών υποκειμενικότητας που τις συνοδεύουν, αφετέρου οφείλουν να παράγουν διαρκώς διάφορες αξίες χρήσης. Κάθε παραγωγή, όμως, απαιτεί την αναπαραγωγή των υλικών συνθηκών για να μπορέσει να διατηρήσει την ύπαρξή της. Αυτή η σχέση είναι αδύνατον να αναχθεί σε ένα αφηρημένο διαλεκτικό σχήμα της παραγωγής και αναπαραγωγής (ως ταυτότητα των αντιθέτων), καθώς κάθε παραγωγή ωθεί πάντα πέραν των απαιτήσεων μιας συγκεκριμένης αναπαραγωγής· οι σκοποί τους, τα τέλη τους είναι αδύνατον να ταυτιστούν⁶⁶. Όπως γράφει ο Μαρξ:

Σκοπός όλων αυτών των κοινοτήτων είναι η συντήρηση· δηλαδή η αναπαραγωγή των ατόμων που απαρτίζουν την κοινότητα σαν ιδιοκτητών, δηλαδή στον ίδιο αντικειμενικό τρόπο ύπαρξης που αποτελεί ταυτόχρονα την αμοιβαία σχέση των μελών και άρα την ίδια την κοινότητα. Αυτή όμως η αναπαραγωγή είναι αναγκαστικά ταυτόχρονα και νέα παραγωγή, όπως και καταστροφή της παλιάς μορφής⁶⁷.

Ακριβώς εδώ φαίνεται ότι η παραγωγή δεν υπερβαίνει απλώς την αναπαραγωγή αλλά αφήνει και ένα υπόλειμμα, το οποίο δρα διαλυτικά για τους τρόπους παραγωγής αν δεν καταφέρουν να το μετασχηματίσουν και να το ενσωματώσουν σε συγκεκριμένες επιθυμίες και ανάγκες. Σ' αυτό έγκειται και η έμφαση που δίνει ο Μαρξ στη συσσώρευση χρήματος μέσω του εμπορίου και της τοκογλυφίας, αλλά και ο κομβικός ρόλος που παίζουν στην καταστροφή των προκεφαλαιοκρατικών κοινωνιών. Το χρήμα αποκωδικοποιεί τους παλιούς κώδικες, συνθλίβει τις διάφορες σχέσεις κύρους, τις παραδοσιακές επιθυμίες, πεποιθήσεις, τις «συντηρητικές» κοινότητες και μορφές εργασίας. Για παράδειγμα, η ανάπτυξη του εμπορίου προσανατολίζει την παραγωγή όλο και περισσότερο προς την ανταλλακτική αξία «εξαρτώντας τις απολαύσεις και τη συντήρηση περισσότερο από την πώληση, παρά από την άμεση χρήση του προϊόντος. Διαλύει έτσι τις παλιές σχέσεις. Αυξάνει την κυκλοφορία του χρήματος. Δεν αρπάζει πια μόνο το περίσσειμα της παραγωγής, αλλά καταβροχθίζει σιγά-σιγά την ίδια την παραγωγή και θέτει κάτω από την εξάρτησή του ολόκληρους κλάδους της παραγωγής. [...] Ως ποιον βαθμό όμως το εμπόριο όμως προκαλεί τη διάλυση του παλιού τρόπου παραγωγής εξαρτάται πρώτα από τη σταθερότητα και την εσωτερική του διάρθρωση»⁶⁸.

Οι κώδικες των πρωτόγονων κοινωνιών λειτουργούσαν πάντα σε σύνδεση με τις ροές χρήματος, έχοντας στόχο την καταστολή τους, ενώ ταυτόχρονα οι έμποροι και οι σιδηρουργοί βρίσκονταν σε υποτελή θέση σε σχέση με την υπόλοιπη κοινότητα. Αντίστοιχα, στους δεσποτικούς

⁶⁶ J. Read, *Micro-Politics of Capital*, ο. π., σελ. 58.

⁶⁷ Κ. Μαρξ, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. Β', ο.π., σελ. 372.

⁶⁸ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. 3^{ος}, ο.π., σελ. 418, 420. Οι υπογραμμίσεις δικιές μου.

κοινωνικούς σχηματισμούς, το Κράτος δεν «επινοεί» το χρήμα για να ενθαρρύνει την κίνηση του εμπορίου, αλλά για να μπορέσει να την ελέγξει και να την περιορίσει μέσω της φορολογίας· σε κάθε ανταλλαγή και κυκλοφορία, σε κάθε συναλλαγή παρεμβάλλεται το Κράτος για εισπράξει φόρο⁶⁹. Η εισαγωγή του χρήματος ως καθαρή ροή, ως καθαρή αφαίρεση, αποτελεί και την πρώτη μείζονα κίνηση απεδαφικοποίησης, ακόμη και αν «αρχικά παρέμενε συνδεδεμένο με πολύτιμα μέταλλα». Αυτό όμως, δεν είναι αρκετό για να εμφανιστεί το κεφάλαιο. Το χρήμα δεν έχει ακόμα δικό του σώμα, βρίσκεται απλά στα διάκενα, στους πόρους των προϋπαρχόντων κοινωνικών σωμάτων - για παράδειγμα στο σώμα της γης ή στο σώμα του δεσπότη. Η κεφαλαιακή σχέση αναδύεται μόνο όταν το χρήμα παύει να συνιστά απλώς μια αφαίρεση που «ενώνει, τυπικά, αντικείμενα που παράγονται και εγγράφονται ανεξάρτητα από αυτό» και γίνεται το ίδιο χρηματικό κεφάλαιο εξ αίματος· όταν το χρήμα γεννά χρήμα ή η αξία υπεραξία⁷⁰.

Χ. Όπως λοιπόν είδαμε, ο Μαρξ εξετάζει τους προκεφαλαιοκρατικούς οικονομικούς σχηματισμούς μέσω δύο *παράλληλων αναλυτικών κινήσεων*: από τη μία, εξετάζει τη γενεαλογία των στοιχείων του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής μέσα από τις προκεφαλαιοκρατικές κοινωνίες, ενώ από την άλλη, εξετάζει τις τελευταίες υπό το φως των προϋποθέσεων και της διάλυσής τους. Σ' αυτή την ανάλυση δεν φαίνεται να υπάρχει καθόλου χώρος για κάποιου είδους ουσιοκρατική ή τελεολογική «φιλοσοφία της ιστορίας». Η ιστορία δεν ανάγεται στην πρόοδο μίας απλής αρχής ούτε σε κάποιον υποτιθέμενο «γενικό νόμο ανάπτυξης», όπως η διαλεκτική νομοτέλεια των παραγωγικών σχέσεων και παραγωγικών δυνάμεων ή όπως η αιώνια σύγκρουση δύο μεγάλων τάξεων. Αντίθετα, οι παραγωγικές σχέσεις και παραγωγικές δυνάμεις, οι κοινωνικές τάξεις και οι μορφές υποκειμενικότητας δεν προϋπάρχουν των τρόπων παραγωγής και των υλικών σχέσεών τους. Υπό αυτή την έννοια, οι Deleuze και Guattari ακολουθούν κατά γράμμα στη δικιά τους αναδρομική ανάγνωση της Παγκόσμιας Ιστορίας τους κανόνες που διατύπωσε ο Μαρξ⁷¹. Όπως γράφουν, «η οικουμενική ιστορία είναι η ιστορία των συγκυριών, και όχι της αναγκαιότητας, των τομών και των ορίων, και όχι της συνέχειας», «δεν είναι μόνο αναδρομική, είναι συγκυριακή, ιδιάζουσα, ειρωνική και κριτική».

Παρόλα αυτά, η έννοια που εξηγεί τη *σχέση* των δύο παράλληλων αναλυτικών κινήσεων του Μαρξ απουσιάζει από τα κείμενά του. Παρότι είναι ενεργή και δραστική σε αυτά, δεν διατυπώνεται ποτέ ως τέτοια, αλλά παρουσιάζεται σε εμάς διά της ριζικής απουσίας της, φανερώνεται διά της έλλειψής της. Η έννοια αυτή δεν είναι άλλη από την υποκαθορισμένη «έννοια μετάβασης» που αναφέραμε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου. Αποτελεί τον συνδυαστικό κρίκο μεταξύ της κεφαλαιοκρατικής εποχής και της προϊστορίας της, όχι όμως διά της ολοποίησής τους, όχι διά της ενοποίησής τους σε μία κοινή ιστορία, αλλά ακριβώς αντίθετα, ορίζοντας την τομή τους. Η αναδρομική ανάλυση του Μαρξ δεν δένει την κεφαλαιακή σχέση με τη γενεαλογία της σε ένα κοινό όλο. Η χαρτογράφηση των διακριτών και ανεξάρτητων

⁶⁹ D. W. Smith, *Flow, Code, and Stock: A Note on Deleuze's Political Philosophy*, ο.π., 166.

⁷⁰ D. W. Smith, *Flow, Code, and Stock*, ο.π., σελ. 167 κ' G. Deleuze, F. Guattari, *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια*, 1. *Ο Αντι-Οιδίπους*, ο.π., σελ. 263.

⁷¹ G. Deleuze, F. Guattari, *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια*, 1. *Ο Αντι-Οιδίπους*, ο.π., σελ. 161-162. E. Hobsbawm, *Introduction*, ο.π., σελ. 43.

ιστορικών δρόμων που χάραξαν οι προϋποθέσεις της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας και η ανακατασκευή των προκεφαλαιοκρατικών τρόπων παραγωγής, απ' τη σκοπιά των προϋποθέσεων και εν τέλει της διάλυσής τους, οδηγεί σε έναν κόμβο, σε ένα κατώφλι όπου συγκεντρώνονται οι διάφορες ετερογενείς ροές. Ροές «ιδιοκτησιών που πωλούνται», ροές χρήματος που κυκλοφορεί, ροές παραγωγής και παραγωγικών μέσων «που καταστρώνονται στα σκοτεινά», ροές εργατών που απεδαφικοποιούνται⁷². Ο Μαρξ στοχάζεται τη συνάντηση όλων αυτών των απεδαφικοποιημένων ροών, τη συγκυρία της σύζευξής τους σε ένα συγκεκριμένο χώρο και χρόνο. Όπως γράφει, για να μετατραπούν τα μέσα παραγωγής και συντήρησης, το χρήμα και τα προϊόντα σε κεφάλαιο «πρέπει ν' αντικρυστούν και να 'ρθουν σε επαφή δύο λογίων, πολύ διαφορετικοί ο ένας από τον άλλο, κάτοχοι εμπορευμάτων: από τη μια μεριά, κάτοχοι χρήματος, μέσων παραγωγής και μέσων συντήρησης [...] από την άλλη, ελεύθεροι εργάτες, πωλητές της δικής τους εργατικής δύναμης κι επομένως πωλητές εργασίας»⁷³. Στην καρδιά του *Κεφαλαίου*, όπως σωστά παρατηρούν οι Deleuze και Guattari, ο Μαρξ δείχνει τη συνάντηση του απεδαφικοποιημένου παραγωγού και του αποκωδικοποιημένου χρήματος. Η εξωτερική σύζευξη των δύο (τουλάχιστον) διακριτών στοιχείων με ανεξάρτητες ιστορίες και κατευθύνσεις συνεπάγεται ότι είναι αδύνατον να κατανοήσουμε τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής ως αποτέλεσμα μιας ενικής κίνησης, δύναμης ή ενός στοιχείου. Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής αποτελεί σχέση ή πιο σωστά αποτελεί το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων (*das ensemble der gesellschaftlichen Verhältnisse*)⁷⁴. Είναι μία πολυεπίπεδη, μη αναγώγιμη

⁷² G. Deleuze, F. Guattari, ο.π., σελ. 259.

⁷³ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 739. Πριν από τους Deleuze και Guattari ο Balibar είχε επισημάνει αυτή την «έννοια μετάβασης» στο έργο του Μαρξ. Όπως γράφει: «Εφόσον η μελέτη της προϊστορίας του τρόπου παραγωγής παίρνει τη μορφή γενεαλογίας, θέλει δηλαδή να εξαρτάται ρητά και αυστηρά, ως προς τα ερωτήματα που θέτει, από τα στοιχεία της συγκροτημένης δομής, και από την εξακρίβωσή τους που απαιτεί να γνωρίζουμε τη δομή στη σύνθετη ενότητά της, δεν μπορεί ποτέ να είναι απλή και καθαρή αναδρομική προβολή της δομής. Αρκεί γι' αυτό λοιπόν να προκαλέσουμε και να στοχαστούμε αυστηρά τη συνάντηση αυτών των στοιχείων, που εξακριβώσαμε με βάση το αποτέλεσμα της σύζευξής τους, και του ιστορικού πεδίου στους κόλπους του οποίου πρέπει να στοχαστούμε την ιστορία τους, που δεν έχει σχέση στην έννοιά του με αυτό το αποτέλεσμα, αφού ορίζεται από τη δομή ενός άλλου τρόπου παραγωγής» (E. Balibar, *Σχετικά με τις θεμελιώδεις έννοιες του Ιστορικού Υλισμού*, ο.π., σελ. 565).

⁷⁴ Κ. Μαρξ, *Για τον Feuerbach*, στο *Κείμενα από την δεκαετία του 1840, μία ανθολογία*, μτφρ. Θ. Γκιούρας, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα 2014, σελ. 361. Ο Μαρξ κινείται ήδη προς αυτή την κατεύθυνση από τις λεγόμενες *Θέσεις για τον Feuerbach*, ένα χειρόγραφο που συντάχθηκε την άνοιξη του 1845 και δεν δημοσιεύτηκε ποτέ όσο ζούσε. Στην κλασική έκτη θέση, ο Μαρξ απαντώντας το ερώτημα της παραδοσιακής φιλοσοφίας «Τι είναι ο άνθρωπος», αλλάζει έδαφος, μετατοπίζει τον τρόπο «με τον οποίο γινόταν κατανοητό μέχρι τώρα, όχι μόνο σε ό,τι αφορά “τον άνθρωπο” αλλά ακόμα βαθύτερα, σε ό,τι αφορά “την ουσία”» (E. Μπαλμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, ο.π., σελ. 51-52). Όπως γράφει: «Ο Feuerbach ανάγει τη θρησκευτική ουσία στην ανθρώπινη ουσία. Αλλά η ανθρώπινη ουσία δεν είναι μια αφαίρεση που εγκατοικεί στο μεμονωμένο υποκείμενο. Στην πραγματικότητά της είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων (*das ensemble der gesellschaftlichen Verhältnisse*)». Όπως παρατηρεί ο Balibar, ο Μαρξ εδώ χρησιμοποιεί τον γαλλικό όρο *ensemble* για να αποφύγει τον γερμανικό *das Ganze*, «όλον», «ολότητα», με στόχο να αποφύγει το εγκλειστικό δίπολο των δύο νανομισμένων φιλοσοφικών στρατοπέδων του ιδεαλισμού και του «παλαιού υλισμού». Η ουσία που αναφέρει δεν μπορεί να αναχθεί στην κλασική φιλοσοφική έννοια της «ουσίας». Παύει να νοείται ως εννοιακή αφαίρεση που κατοικεί και ενυπάρχει στα συγκεκριμένα εμπειρικά άτομα, στη βάση της οποίας μπορούμε να τα ταξινομήσουμε σε είδη και γένη. Έτσι επιτυγχάνει την απόρριψη του ιδεαλιστικού ολισμού (ρεαλισμού) και του ατομιστικού υλισμού. Η ουσία δεν προηγείται των ατόμων αλλά ούτε τα άτομα προηγούνται της ουσίας, καθώς η τελευταία δεν υπάρχει κατά κανέναν τρόπο «μέσω» στα άτομα. Αυτή η αντισυσκοκρατική έννοια ουσίας που αξιοποιεί είναι κάτι που «υπάρχει» ανάμεσα στα άτομα και τα σχετίζει. Ο Μαρξ

συνθετότητα, μία δομή δομών, αποτέλεσμα της αστάθμητης συνάντησης άλλων εξίσου σύνθετων και μη αναγώγιμων σχέσεων.

Ως γνωστόν, ο Althusser θα συστηματοποιήσει την έννοια της συνάντησης στο τελευταίο αδημοσίευτο έργο του *Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης*. Η συνάντηση, όπως υπογραμμίζει ο Althusser είναι αστάθμητη ως προς τις καταβολές και τις επιπτώσεις της. Δεν υπάρχει τίποτε εξωτερικό ή εσωτερικό (ιστορική αναγκαιότητα ή τάση – δυνατότητα) των στοιχείων που να εγγυάται ή να προεξοφλεί τη συνάντηση και να τα κατευθύνει προς τον τόπο και τον χρόνο της. Τα στοιχεία που συναντώνται έχουν δική τους ιστορία, χρονικότητα, καταβολές και κατεύθυνση. «Με άλλα λόγια, κάθε συνάντηση θα μπορούσε να μη λάβει χώρα παρότι έλαβε χώρα, ωστόσο το πιθανό μηδέν της ρίχνει φως στο νόημα του αστάθμητου είναι της»⁷⁵.

Όπως γράφει ο Μαρξ στα *Grundrisse* «όλα τα στοιχεία ήδη προϋπάρχουν», ο έμπορος, ο τοκογλύφος, οι περιπλανώμενοι εργάτες, εν ολίγοις ο κάτοχος χρήματος και η μάζα απογυμνωμένων και αποδεδουλευμένων από κάθε παραγωγική σχέση.

Αλλά η απλή παρουσία της χρηματικής περιουσίας, ακόμα και η απόκτηση κάποιου είδους υπεροχής απ' τη μεριά της, δεν είναι καθόλου αρκετή για να συντελεστεί αυτή η διάλυση σε κεφάλαιο. Αλλιώς η αρχαία Ρώμη, το Βυζάντιο κλπ. θα είχαν τελειώσει την ιστορία τους με ελεύθερη εργασία και κεφάλαιο – ή καλύτερα, θα είχαν αρχίσει μια καινούρια ιστορία. Κι εκεί η διάλυση των παλιών σχέσεων ιδιοκτησία συνδεόταν με την ανάπτυξη της χρηματικής περιουσίας – του εμπορίου κλπ. Η διάλυση όμως αυτή οδήγησε στην πραγματικότητα όχι στη βιομηχανία αλλά στην κυριαρχία της υπαίθρου πάνω στην πόλη⁷⁶.

Η συνάντηση των δύο θα μπορούσε να μην έχει συμβεί ή θα μπορούσε να έχει εντελώς διαφορετικά αποτελέσματα. Αν δούμε από πιο κοντά το παράδειγμα της Ρώμης, όλα τα στοιχεία είναι εκεί, δεδομένα, συνυπάρχοντα. Η αποκωδικοποίηση «των έγγειων ροών με την ιδιωτικοποίηση της ιδιοκτησίας, η αποκωδικοποίηση των χρηματικών ροών με τον σχηματισμό μεγάλων περιουσιών, η αποκωδικοποίηση των εμπορικών ροών με την ανάπτυξη της εμπορευματικής παραγωγής, η αποκωδικοποίηση των παραγωγών με την κατάσχεση και την προλεταριοποίηση»⁷⁷. Όμως αυτό δεν μοιάζει αναγκαίο για να αναδυθεί η κεφαλαιακή σχέση

πραγματοποιεί με αυτόν τον τρόπο μια οντολογική μετατόπιση. Η ουσία αποτελεί κοινωνική και άρα ιστορικά μεταβλητή σχέση.

⁷⁵ L. Althusser, *Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης*, ο.π., σελ. 64. Στο ίδιο πνεύμα σημειώνουν ωρύτερα οι Deleuze και Guattari: «Μπορεί αυτά τα δύο στοιχεία να προέρχονται από την κατάτμηση του δεσποτικού Κράτους σε φέουδα, και από την αποσύνδεση του φεουδαρχικού συστήματος και του Κράτους του, από αυτό δεν προκύπτει η ακόμη η εξωτερική σύζευξη των δύο αυτών ροών, της ροής των παραγωγών και της ροής χρήματος. Η συνάντηση θα μπορούσε και να μην είχε γίνει, εφόσον οι ελεύθεροι εργάτες και το κεφάλαιο-χρήμα υπήρχαν “δυννητικά” ως έτερον εκάτερον» (G. Deleuze, F. Guattari, *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια, Ι. Ο Αντι-Οιδίπους*, ο.π., σελ. 260).

⁷⁶ K. Μαρξ, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. Β', ο.π., σελ. 382.

⁷⁷ G. Deleuze, F. Guattari, ο.π., σελ. 258. Εδώ φαίνεται να αναιρείται η θέση των De Angelis και Bonefeld που ταυτίζουν τον διαχωρισμό των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής με τη γέννηση της κεφαλαιακής σχέσης (W. Bonefeld, *Capital, Labor and Primitive Accumulation*, ο.π., σελ. 84).

και ο μυστικοποιημένος κόσμος της. Όπως υπογραμμίζει σε επιστολή του ο Μαρξ προς τον εκδότη του *Otecestvenniye Zapitski*, τον Νοέμβριο του 1877:

Σε διάφορα αποσπάσματα στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* αναφέρομαι στην μοίρα των πληβείων της αρχαίας Ρώμης. Αρχικά ήταν ελεύθεροι αγρότες όπου ο καθένας τους καλλιεργούσε το δικό του κομμάτι γης για λογαριασμό του. Στην πορεία της ρωμαϊκής ιστορίας απαλλοτριώθηκαν. Η ίδια κίνηση που τους χώρισε απ' τα μέσα παραγωγής και συντήρησής τους, περιλάμβανε όχι μόνο τον σχηματισμό της μεγάλης γαιοκτησίας αλλά και επίσης τον σχηματισμό ενός μεγάλου χρηματικού κεφαλαίου. Και έτσι, ένα όμορφο πρωινό βρέθηκαν, απ' τη μία πλευρά, ελεύθεροι άνθρωποι, απογυμνωμένοι απ' τα πάντα εκτός της εργατικής τους δύναμης, και απ' την άλλη, οι κάτοχοι όλου του αποκτημένου πλούτου ώστε να εκμεταλλευτούν αυτή η εργασία. Τι συνέβη; Οι Ρωμαίοι προλετάριοι δεν έγιναν μισθωτοί εργάτες αλλά ένας αδρανής όχλος, πιο εξαθλιωμένοι και απ' τους μέχρι πρότινος «φτωχούς λευκούς» των νότιων πολιτειών των Η.Π.Α., και μαζί παράλληλα με αυτούς αναπτύχθηκε ένας τρόπος παραγωγής που δεν ήταν κεφαλαιοκρατικός αλλά που βασιζόταν στην δουλεία. Έτσι, συμβάντα εκπληκτικά ανάλογα τα οποία όμως έλαβαν χώρα σε διαφορετικό ιστορικό περιβάλλον οδήγησαν σε εντελώς διαφορετικά αποτελέσματα. Μελετώντας την κάθε μία από αυτές τις μορφές ανάπτυξης ξεχωριστά, και ύστερα συγκρίνοντάς τις, μπορεί κανείς εύκολα να βρει το στοιχείο αυτού του φαινομένου, όμως ποτέ κανείς δεν θα φτάσει εκεί μέσα απ' το «παγκόσμιο διαβατήριο» μιας γενικής ιστορικο-φιλοσοφικής θεωρίας, όπου η ύψιστη αρετή της συνίσταται στον υπερ-ιστορικό της χαρακτήρα⁷⁸.

Πρέπει να συναντηθούν σε συγκεκριμένο *χώρο* και *χρόνο* οι αποκωδικοποιημένες ροές χρήματος με τις περιπλανώμενες απεδαφικοποιημένες ροές εργατών και να συζευχθούν, «να επιδράσουν οι μεν επί των δε», για να προκύψει αυτή η νέα ιδιόμορφη κοινωνική μηχανή, ο νέος αυτός τρόπος παραγωγής. Μεταξύ των στοιχείων που συναντώνται και των στοιχείων της μορφής που θα προκύψει, υφίσταται μία τομή· τομή, καθώς, όπως σημειώνει ο Althusser «τίποτε εντός των στοιχείων της συνάντησης δεν σκιαγραφεί, πριν από την ίδια τη συνάντηση το περίγραμμα και τους καθορισμούς του όντος που θα προκύψουν από αυτή». Οι οντότητες που υπεισέρχονται στο πεδίο της συνάντησης δεν συνθέτουν μηχανιστικά την ολότητά τους, η νέα κοινωνική μορφή δεν αποτελεί το συν-ολό τους. Αντίθετα, μεταξύ των οντοτήτων που συναντώνται και την νέας κοινωνικής μορφής που θα προκύψει μεσολαβεί, όπως είδαμε, ένα κενό, «το μηδέν». Η έννοια του κενού είναι αυτή που εικονοποιεί την *αστάθμητη ενδεχομενικότητα που επικρατεί τη στιγμή της συνάντησης, τον μετεωρισμό των στοιχείων· η στιγμή της συνάντησης βρίσκεται εκτός δομής, εκτός αιτιακών καθορισμών, και άρα εκτός ιστορίας*⁷⁹. Υπό αυτή την έννοια, το συμβάν της συνάντησης είναι *θεμελιωδώς αστάθμητο* και

⁷⁸ K. Marx & F. Engels Correspondence 1877, Letter from Marx to Editor of *Otecestvenniye Zapitski*. Στο: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1877/11/russia.htm>.

⁷⁹ Γ. Φουρτούνης, *Δομή, αστάθμητο και βία στην έννοια του τρόπου παραγωγής*, ο.π., σελ. 6-11, κ' V. Morfino, *Η προτεραιότητα της συνάντησης επί της μορφής*, μτφρ. Γ. Φουρτούνης, στο *Θέσεις*, τ. 103, εκδ. Νήσος, Αθήνα 2008, σελ. 4. Η έννοια του κενού, όμως, παίζει καθοριστικό ρόλο σε αυτό το κείμενο. Ο Althusser μάλιστα φαίνεται να κάνει λόγο σε κάποια χωρία για μια *φιλοσοφία του κενού* (σελ. 35, 39, 41). Ο Montag επισημαίνει στο ένατο κεφάλαιο του βιβλίου του, *Althusser and his Contemporaries*, διάφορες αντιθετικές χρήσεις της έννοιας του κενού, αλλά και τη δυνατότητα διολίσθησης του αλτουσεριανού εγχειρήματος σε μια *φιλοσοφία του τίποτα* (W. Montag,

ενδεχομενικό. Ο νέος τρόπος παραγωγής είναι αντικειμενικά αδύνατο να υπολογιστεί. *Η μορφή του είναι αντικειμενικά και αναγκαία απρόβλεπτη.* Ο αστάθμητος χαρακτήρας της συνάντησης δηλώνει τη *ριζική απροσδιοριστία* της. Έτσι, ο κάτοχος χρήματος και οι «διπλά ελεύθεροι» παραγωγοί δεν εμφανίζουν κανένα ίχνος της κεφαλαιακής σχέσης που θα προκύψει από τη σύζευξή τους. Η δομή που θα αναδυθεί δεν εμπεριέχεται ως αδυνατότητα σε αυτά τα στοιχεία καθώς τα ίδια δεν είναι συγγενικά μεταξύ τους ούτε, όμως, έλκονται από το τέλος της διαδικασίας. Η σύγκλισή τους είναι *νομοτελειακά αστάθμητη και ενδεχομενική*, αφού τίποτε εκ των προτέρων δεν προοικονομούσε τη σχέση τους. Ακριβώς αυτό σημαίνει, όπως μας λέει ο Μαρξ, ότι κάθε συνάντηση θα μπορούσε να μην έχει λάβει χώρα ή να έχει λάβει χώρα και να μη στεριώσει ή ακόμη και να έχει εντελώς διαφορετικά αποτελέσματα.

Η *συνάντηση-σύζευξη*, λοιπόν, αποτελεί και τη δεύτερη έννοια «μετάβασης», που όπως προαναφέραμε, υφίσταται υπόγεια και κρυπτικά στα κείμενα του Μαρξ και σηματοδοτεί μια ριζικά νέα κατανόηση της ιστορίας και της έννοιας του τρόπου παραγωγής. Ο θεμελιωδώς αστάθμητος και ενδεχομενικός χαρακτήρας της συνάντησης συνιστά την οριστική ρήξη με κάθε τελεολογική, ντετερμινιστική και ουσιοκρατική «φιλοσοφία της ιστορίας», συνιστά την οριστική ρήξη με κάθε λογική γένεσης και μετάβασης αλλά και με κάθε μηχανιστική ή υπερβατική αιτιοκρατία. Αποτελεί αφετηρία ενός νέου ριζικά αντι-μεταφυσικού μαρξιστικού υλισμού· ενός υλισμού του αστάθμητου και της ενδεχομενικότητας, της σύγκρουσης και του ανταγωνισμού.

Althusser and his Contemporaries, Philosophy's perpetual war, εκδ. Duke University Press, Durham and London 2013, σελ. 176-178). Για τον Morfino η έννοια του κενού δεν μπορεί να έχει θεωρητική λειτουργία παρά μόνο μεταφορική. Αποτελεί μια έννοια για να σκεφτούμε τον «μετεωρισμό των στοιχείων πριν από τη συνάντηση. Πρόκειται για την απουσία κάθε σχεδίου προ της συνάντησης των στοιχείων». Μια απόπειρα αυστηρής ερμηνείας του κενού ως φιλοσοφική τοποθέτηση θα μπορούσε να μετασχηματίσει «τη θεωρία της συνάντησης σε μια θεωρία του συμβάντος και της ελευθερίας».

Κεφάλαιο 3°. Η λογική του κεφαλαίου ως λογική του ανταγωνισμού

XI. Παρότι η προβληματική της συνάντησης αναιρεί κάθε πιθανή «εικόνα» ενός μηχανισμού μετάβασης από τον ένα τρόπο παραγωγής στον άλλο, δεν είναι ακόμη ξεκάθαρο αν η πρωταρχική συσσώρευση αποτελεί προϊστορία ή αφετηρία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αν αποτελεί αίτιο ή αποτέλεσμα του. Ο Μαρξ φαίνεται να δέχεται ότι η περίοδος της πρωταρχικής συσσώρευσης διήρκεσε περίπου τριακόσια πενήντα χρόνια στο βρετανικό παράδειγμα, ενώ ολοκληρώθηκε γύρω στο 1850. Εδώ αμέσως ανακύπτουν δύο αλληλένδετα ερωτήματα σε σχέση με την ιστορική περιοδολόγηση της πρωταρχικής συσσώρευσης. Αρχικά σε ποιο σημείο μπορούμε να εντοπίσουμε την αφετηρία ή το τέλος αυτής της περιόδου, και τότε δίνει τη θέση της στην «τυπική» (proper) κεφαλαιοκρατική συσσώρευση και τη διευρυμένη αναπαραγωγή της; Η αλήθεια είναι ότι είναι δύσκολο να τοποθετήσουμε την πρωταρχική συσσώρευση στον ιστορικό χρόνο καθώς δεν συνιστά ένα γεγονός, ένα ενιαίο φαινόμενο, αλλά μία σειρά διαφορετικών και διακριτών συμβάντων που συντελέστηκαν σε διαφορετικούς τόπους και χρονικές στιγμές⁸⁰. Το πρόβλημα αυτό γίνεται ακόμα πιο σύνθετο αν αναλογιστούμε ότι τα φαινόμενα που συντελέστηκαν στον βρετανικό σχηματισμό αυτούς τους τρεις αιώνες επανεμφανίζονται στις μέρες μας. Πιο συγκεκριμένα, κύκλοι περιφράξεων και απαλλοτρίωση αγροτικού πληθυσμού παρατηρούνται από τη Λατινική Αμερική έως και ολόκληρη την Νότια και Ανατολική Ασία. Η βίαιη εξόρυξη φυσικών πόρων, η μαζική εξαθλίωση και ποινικοποίηση εργατών μέσω στρατηγικών μαζικού εγκλεισμού, τα νέα ρεύματα διασποράς και «περιπλάνησης», οι διώξεις μεταναστών εργατών και εργατριών - που θυμίζουν τη λεγόμενη «αιματηρή νομοθεσία» - εγείρουν το ερώτημα αν η πρωταρχική συσσώρευση «εξαντλείται» στα φαινόμενα που εμφανίζονται «στην αυγή της κεφαλαιοκρατίας»⁸¹.

Πέραν όμως των περιφράξεων και της «αιματηρής νομοθεσίας», η πρωταρχική συσσώρευση, σύμφωνα με τον Μαρξ, έλαβε ιστορικά πολλές διαφορετικές και ανεξάρτητες μεταξύ τους μορφές. Όπως γράφει:

Οι διάφορες μέθοδοι της πρωταρχικής συσσώρευσης κατανέμονται λοιπόν σε λίγο-πολύ διαδοχική σειρά, ιδίως στην Ισπανία, στην Πορτογαλία, στην Ολλανδία, στη Γαλλία και στην Αγγλία. Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα στην Αγγλία συστηματοποιούνται συστηματικά στο αποικιακό σύστημα, στο σύστημα δημοσίων χρεών, στο σύγχρονο φορολογικό σύστημα και στο προστατευτικό σύστημα. Οι μέθοδοι αυτοί στηρίζονται εν μέρει στην πιο ωμή βία, όπως είναι λχ. το αποικιακό σύστημα. Όλες όμως χρησιμοποιούν την κρατική εξουσία, τη

⁸⁰ W. Bonefeld, *History and Social Constitution: The Primitive Accumulation is not Primitive*, στο *The Commoner* (<http://www.commoner.org.uk>), March 2002, σελ. 2.

⁸¹ Midnight Notes Collective, *Introduction to the New Enclosures*, no. 10, 1990, σελ. 1, 3 κ' S. Federici, *Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα*, ο.π., σελ. 28, 121-122.

συγκεντρωμένη και οργανωμένη βία της κοινωνίας, για να επιταχύνουν σαν σε θερμοκήπιο το προτσές μετατροπής του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής σε κεφαλαιοκρατικό⁸².

Εδώ φαίνεται πως το σύστημα δημοσίων χρεών και το τότε εκκολλαπτόμενο φορολογικό σύστημα – που πλέον έχουν αναπτυχθεί σε υπερθετικό βαθμό από τη στιγμή που άρχισαν να λειτουργούν «σαν κάποιου είδους κεντρικού νευρικού συστήματος που ελέγχει-ρυθμίζει τις ροές κεφαλαίου»⁸³ - αποτελούν στοιχεία, πτυχές της ιστορίας της πρωταρχικής συσσώρευσης. Ενώ σχετικά με το αποικιακό σύστημα, η πρωταρχική συσσώρευση μοιάζει να ευθύνεται για την εξάπλωση και την επέκταση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Η ανακάλυψη των χρυσοφόρων και ασημοφόρων περιοχών στην Αμερική, η εξόντωση, το σκλάβωμα και το παράχωμα του ιθαγενούς πληθυσμού στα μεταλλεία, η έναρξη της κατάκτησης και της λεηλασίας των Ανατολικών Ινδιών, η μετατροπή της Αφρικής σε περιφραγμένη περιοχή κυνηγιού Μαύρων για δουλεμπόριο – χαρακτηρίζουν τη χαρραγή της εποχής της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Αυτά τα ειδυλλιακά προτσές είναι κύρια στοιχεία της πρωταρχικής συσσώρευσης. [...] Το αποικιακό σύστημα ανέπτυξε σαν φυτό θερμοκηπίου το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα. Οι «Gesellschaften-Monopolia» [«εταιρίες-μονοπώλια»] (Λούθηρος) ήταν ισχυροί μοχλοί συγκέντρωσης του κεφαλαίου. Οι αποικίες εξασφάλισαν αγορές κατανάλωσης στη μανιφακτούρα, που αναπτυσσόταν γρήγορα, ενώ η μονοπωλιακή κατοχή αυτών των αγορών εξασφάλιζε μια εντατική συσσώρευση. Ο θησαυρός που ληστευόταν έξω από την Ευρώπη άμεσα με λεηλασίες, υποδουλώσεις και φόνους έρεε στη μητρόπολη και μετατρεπόταν εδώ σε κεφάλαιο⁸⁴.

Όπως υπογραμμίζει ο Harvey, η προσεκτική εξέταση της συγκυρίας της πρωταρχικής συσσώρευσης που ο Μαρξ ανασυγκροτεί, αποκαλύπτει ένα ευρύ φάσμα διαδικασιών που περιλαμβάνει: την εμπορευματοποίηση και την ιδιωτικοποίηση της γης· την εκδίωξη των αγροτικών πληθυσμών· τη μετατροπή πολλών «διαφορετικών μορφών δικαιωμάτων ιδιοκτησίας» σε δικαιώματα ατομικής ιδιοκτησίας· την κατάργηση των δικαιωμάτων στις κοινοτικές γαίες· την «εμπορευματοποίηση της εργατικής δύναμης και την κατάργηση εναλλακτικών μορφών παραγωγής και κατανάλωσης»· τις αποικιακές, «νεοαποικιακές και αυτοκρατορικές διαδικασίες ιδιοποίησης περιουσιακών στοιχείων»· τον εκχρηματισμό των σχέσεων ανταλλαγής και τη φορολογία· το δουλεμπόριο, την τοκογλυφία, το δημόσιο χρέος και τέλος, το πιστωτικό σύστημα⁸⁵. Όλα αυτά τα στοιχεία της πρωταρχικής συσσώρευσης, σύμφωνα με τον Harvey, διατηρούν την παρουσία τους εντός της «ιστορικής γεωγραφίας της κεφαλαιοκρατίας ως σήμερα». Σ' αυτή τη βάση, ανακύπτει το ερώτημα και η σχετική προβληματική της *συνέχειας των διαδικασιών πρωταρχικής συσσώρευσης*.

⁸² Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 775-776.

⁸³ D. Harvey, *A Companion to Marx's Capital*, ο.π., σελ. 310-311.

⁸⁴ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 775, 778.

⁸⁵ D. Harvey, *New Imperialism*, ο.π., σελ. 145.

XII. Όπως επισημαίνει ο De Angelis, αφετηρία αυτής της συλλογιστικής αποτελεί το έργο της Luxemburg του 1913, *Η συσσώρευση του κεφαλαίου*⁸⁶. Η Luxemburg, παρότι κατανοεί την πρωταρχική συσσώρευση ως ένα συμβάν που περιορίζεται στην περίοδο μετάβασης από τον φεουδαρχικό στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, οδηγείται από το σύνολο του θεωρητικού της πλαισίου σε μία διαφορετική κατεύθυνση. Σύμφωνα με την ανάλυσή της, η κεφαλαιοκρατία εξαρτάται από το «έξω» της, έχει ανάγκη ετερογενή οικονομικά συστήματα στα οποία βρίσκει και προμηθεύεται τα μέσα και το έδαφος ανάπτυξής της. Έτσι, η εγγύηση της συνέχειας συσσώρευσης κεφαλαίου προϋποθέτει την παρέμβαση εξωοικονομικών μέσων και μεθόδων όμοιων με αυτών της πρωταρχικής συσσώρευσης. Η σύγχρονη κεφαλαιοκρατική κοινωνία για να επιβιώσει έχει ανάγκη κάτι που θυμίζει τις διαδικασίες που παρατηρούμε κατά την περίοδο της γέννησής της. Υπό αυτό το πρίσμα, η Luxemburg υποστηρίζει ότι ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής στηρίζεται σε δύο μορφές απαλλοτρίωσης μεταξύ των οποίων υφίσταται οργανική ενότητα. Η πρώτη περνά από τη σφαίρα της ανταλλαγής όπου επικρατεί η ιδιοκτησία, η τυπική ισότητα και η ειρήνη, στην κόλαση της παραγωγής όπου κυριαρχεί η εκμετάλλευση του μισθωτού από τον κεφαλαιοκράτη, η ουσιώδης ανισότητα και η σύγκρουση. Η δεύτερη μορφή απαλλοτρίωσης κινείται από το κεφαλαιοκρατικό στο μη κεφαλαιοκρατικό περιβάλλον. Εκεί εκλείπει ακόμα και η φαινομενική ισότητα, ενώ δεσπόζει η αποικιακή πολιτική, το διεθνές σύστημα δανεισμού (loan system) και ο ανοιχτός πόλεμος, ή με άλλα λόγια «η βία, η απάτη και η καταπίεση»⁸⁷. Σύμφωνα με την Luxemburg, ο σύγχρονος κόσμος είναι βαθιά εξαρτημένος από το έξω του· στην ουσία του, στην καρδιά του βρίσκεται ο επεκτατισμός και η αποικιοποίηση του εξωτερικού περιβάλλοντος (στην πολιτική του έκφραση λαμβάνει τη μορφή του ιμπεριαλισμού). Το κεφάλαιο, σύμφωνα με την ίδια του την έννοια, τείνει να γίνει η μοναδική παγκόσμια κυρίαρχη δύναμη. Η εσωτερική διαλεκτική ανάπτυξη των κεφαλαιοκρατικών κοινωνιών οδηγεί και συνεπάγεται αναγκαία μία «εξωτερική διαλεκτική», το αποικιακό και ιμπεριαλιστικό σύστημα.

Αυτή η προβληματική μοιάζει να πηγάζει απευθείας από τα σπλάχνα της εγγεγραμμένης *Φιλοσοφίας του Δικαίου*. Εκεί, ο Hegel εισάγει μία έννοια τάξης (klasse) – η οποία διακρίνεται από την πλατωνικής καταβολής έννοια της επαγγελματικής τάξης που έχει ήδη εκθέσει στις παραγράφους §202-205 – που διχάζεται σε δύο αντιτιθέμενους πόλους, τα συμφέροντα των οποίων αλληλοαποκλείονται όσο αυξάνεται ο πληθυσμός και αναπτύσσεται η βιομηχανία. Ο

⁸⁶ M. De Angelis, *Marx and Primitive Accumulation*, ο.π., σελ. 2-3. Σύμφωνα με τον De Angelis, στον μαρξιστικό διάλογο σχετικά με το πρόβλημα της πρωταρχικής συσσώρευσης εντοπίζονται δύο βασικές ερμηνευτικές τάσεις. Η πρώτη, με αφετηρία το έργο του Lenin *Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία*, κατανοεί την πρωταρχική συσσώρευση ως *ενικό συμβάν*, ως ιστορική προϋπόθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και επικεντρώνεται στις διαδικασίες διαχωρισμού των ανθρώπων από τα μέσα παραγωγής. Ενώ η δεύτερη, με αφετηρία όπως είπαμε την Luxemburg, «διαβάζει» την πρωταρχική συσσώρευση ως μία *συνεχιζόμενη διαδικασία*, ουσιώδη για την ύπαρξη της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Ο Perelman σε αυτό το πλαίσιο, απορρίπτει την πρώτη τάση αλλά και κάθε θέση που «περιορίζει την πρωταρχική συσσώρευση σε ένα μακρινό παρελθόν» ως συνέχεια της ερμηνείας του μυθεύματος της Πολιτικής Οικονομίας και πιο συγκεκριμένα του A. Smith (M. Perelman, *The Invention of Capitalism*, ο.π., σελ. 27)

⁸⁷ R. Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, μτφρ. A. Schwarzschild, εκδ. Routledge, London 2003, σελ. 432.

ένας πόλος συσσωρεύει πλούτο και ευημερία ενώ ο άλλος διαρκώς υποβαθμίζεται και βυθίζεται στην εξαθλίωση. Όπως γράφει ο Hegel στην παράγραφο §246:

Αυτή η εσωτερική διαλεκτική ωθεί την αστική κοινωνία [...] να υπερβεί τα δικά της όρια και να αναζητήσει καταναλωτές, και τα απαραίτητα για την ίδια μέσα συντήρησης σε άλλους τόπους, οι οποίοι είτε υστερούν ως προς τα αγαθά όπου αυτή αφθονεί, είτε υστερούν γενικά ως προς την βιομηχανία⁸⁸.

Ανεξαρτήτως από το εάν υιοθετούμε τις θέσεις της Luxemburg, το σημαντικό και ενδιαφέρον εδώ για τη δικιά μας μελέτη έγκειται στη *σχέση του κεφαλαίου με το έξω του*. Η πρωταρχική συσσώρευση, σύμφωνα με αυτή την προβληματική, φαίνεται να συνιστά ένα *αποτέλεσμα*, έναν *όρο* του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, και *όχι ένα συμβάν*, ένα αίτιο που αποτελεί προϋστορία του και περιορίζεται στο απώτερο παρελθόν. Συνιστά μία *διαδικασία* όπου η επανέναρξή της αποτελεί *συνθήκη της «κεφαλοποίησης» του μη κεφαλαιοκρατικού κόσμου*. Με άλλα λόγια, μια σειρά από «φαινόμενα» που θυμίζουν την ιστορική συγκυρία της πρωταρχικής συσσώρευσης εμφανίζονται όπου ένας κεφαλαιοκρατικός κοινωνικός σχηματισμός *έρχεται σε επαφή και αντιπαράτίθεται* με ένα μη κεφαλαιοκρατικό περιβάλλον⁸⁹. Ανεξάρτητα με το αν το κεφάλαιο οφείλει αναγκαστικά να σχετίζεται με το έξω του, εδώ διαφαίνεται μία *προνομιακή σχέση* των μεθόδων πρωταρχικής συσσώρευσης με τις διάφορες *εξωτερικές συναντήσεις* του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Σύμφωνα με τους Negri και Hardt, ο κεφαλαιοκρατικός κόσμος σχετίζεται διαφορετικά με το έξω του ανάλογα με το αν προσπορίζεται σταθερό ή μεταβλητό κεφάλαιο. Κατά τη βίαιη υφαρπαγή παραγωγικών μέσων το κεφάλαιο σχετίζεται «με το μη κεφαλαιοκρατικό περιβάλλον» χωρίς όμως να το εσωτερικεύει - χωρίς να το μετασχηματίζει σε κεφαλαιοκρατικό. «Το έξω παραμένει έξω». Αντίθετα, ο προσπορισμός «πρόσθετου μεταβλητού κεφαλαίου», η απασχόληση δηλαδή νέου εργατικού δυναμικού και η δημιουργία ενός νέου πλήθους εργατικής τάξης προϋποθέτει την επανέναρξη μεθόδων και στρατηγικών πρωταρχικής συσσώρευσης. Συνεπάγεται την προλεταριοποίηση των μαζών και την «κεφαλοποίηση αυτού καθεαυτού του μη κεφαλαιοκρατικού περιβάλλοντος» κατά την οποία «το έξω εσωτερικεύεται»⁹⁰. Αυτή η διάκριση είναι αρκετά εύλογη καθώς εξηγεί την κυριαρχία ενός τρόπου παραγωγής πάνω σε άλλους, στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου

⁸⁸ G. W. F. Hegel, *Elements of the Philosophy of Right*, μτφρ. H. B. Nisbet, εκδ. Cambridge University Press, 2003, σελ. 267-268.

⁸⁹ Εδώ, πρέπει να υπογραμμίσουμε, όπως σωστά παρατηρεί ο Zarembka στην κριτική του στον Perelman, ότι πουθενά στα σχετικά κείμενα του Μαρξ δεν φαίνεται να υποστηρίζει κάποιου είδους συνέχεια των διαδικασιών πρωταρχικής συσσώρευσης στις σύγχρονες κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες (P. Zarembka, *Primitive Accumulation in Marxism, Historical or Trans-historical Separation from means of production?*, στο *The Commoner*, (<http://www.commoner.org.uk>), September 2001, σελ. 2).

⁹⁰ M. Hardt, A. Negri, *Αυτοκρατορία*, ο.π., σελ. 306 κ' 305. Εδώ να σημειώσουμε ότι οι Negri και Hardt ακολουθούν εν μέρει την ανάλυση της Luxemburg – θέση που εμείς δεν υιοθετούμε. Αντίστοιχα, οι Harvey και Zarembka δέχονται το επιχείρημα της Luxemburg για την αναγκαστική σχέση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής με το έξω του, περιορίζοντας όμως την έννοια της πρωταρχικής συσσώρευσης στην περίοδο μετάβασης στην κεφαλαιοκρατία – πιο συγκεκριμένα ο Harvey διακρίνει μεταξύ της *primitive accumulation* και της *accumulation by dispossession* (D. Harvey, *New Imperialism*, ο.π., σελ. 164 κ' P. Zarembka, *Primitive Accumulation in Marxism*, ο.π., σελ. 1, 5).

κεφαλαιοκρατικού κοινωνικού σχηματισμού, αλλά και τη διεύρυνσή του μέσω της εσωτερίκευσης και κεφαλαιοποίησης άλλων κοινωνικών συστημάτων.

Στο κλασικό παράδειγμα του πορτογαλικού και ισπανικού αποικισμού στη Νότια Αμερική, ως γνωστόν, οι ιθαγενείς πληθυσμοί υποχρεώθηκαν σε καταναγκαστική εργασία, εκχριστιανίστηκαν και εντάχθηκαν διά της βίας σε ένα ιδιόμορφο καθεστώς δουλείας. Εδώ αναδεικνύεται και ο υποστηρικτικός ρόλος που έπαιξε η δουλεία στην Αμερική για την οικονομική άνθηση της κεφαλαιοκρατίας στον ευρωπαϊκό κόσμο. Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής δεν εξαπλώνεται σε αυτή την περίπτωση «κεφαλαιοποιώντας» το έξω του, εσωτερικεύοντας κάποιον προϋπάρχοντα «εξωτερικό του άλλο», αλλά κατασκευάζοντας έναν ετερογενή προς αυτόν τρόπο παραγωγής και υποτάσσοντάς τον στις ανάγκες του⁹¹. Ο Μηλιός θέτει το ερώτημα σε ποιες παραγωγικές-κοινωνικές σχέσεις εντάσσεται ο προκαπιταλιστικός «κάτοχος χρήματος» και δείχνει ότι μπορούν να εντοπιστούν δύο διαφορετικοί «εμπορικοί» προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής, το υπερπροϊόν των οποίων (αλλά και το σημείο εκκίνησης κάθε κύκλου της παραγωγικής διαδικασίας) έχει τη μορφή του χρήματος, έτσι ώστε να μπορούν να περιγραφούν από το σχήμα: $X-E-(X+\Delta X)$. Αφενός πρόκειται για έναν ιδιαίτερο ελάχιστο εμπορικό-εγχρήματο τρόπο παραγωγής, που βασίζεται στη σχέση δουλείας και συνυπάρχει δίπλα σε άλλους, δρώντας στα περιθώριά τους ήδη από την αρχαιότητα. Παρέμενε πάντα σε υποτελή θέση, υπαγόμενος και ενσωματωμένος στις δεσπόζουσες κοινωνικές σχέσεις: ο λεγόμενος *χρηματοπαραγωγικός δουλοληπτικός τρόπος παραγωγής*, στον οποίο ο έμπορος ή βιοτέχνης (και τοκογλύφος) έχει την πλήρη κατοχή και κυριότητα των παραγωγικών μέσων, ενώ ο ίδιος είναι παρών στην παραγωγική διαδικασία, την οποία διευθύνει και επιτηρεί. Αφετέρου πρόκειται για έναν επίσης «εμπορικό και εγχρήματο» τρόπο παραγωγής ($X-E-[X+\Delta X]$), που βασίζεται στην εκμετάλλευση θεσμικά ελεύθερων εργαζομένων από μια κρατικά οργανωμένη ελίτ κατόχων χρήματος. Στον τρόπο αυτό παραγωγής, οι εργαζόμενοι δεν είναι προλετάριοι, καίτοι είναι εν μέρει μισθωτοί, διότι έχουν επίσης (περιορισμένη) πρόσβαση στην κυριότητα (ιδιοκτησία) των μέσων παραγωγής. Πρόκειται για τον λεγόμενο *συμβολαιακό χρηματοπαραγωγικό τρόπο παραγωγής*, ο οποίος αναπτύχθηκε και έγινε κυρίαρχος τρόπος παραγωγής κυρίως στις πόλεις-κράτη της ιταλικής χερσονήσου κατά τον ύστερο Μεσαίωνα, σε σχέση με χρηματικά και πιστωτικά σχήματα που βασίζονταν σε συμπρακτικές ή συνεταιρικές σχέσεις. Οι εργαζόμενοι λάμβαναν έναν μισθό που δεν επαρκούσε για την επιβίωσή τους, αλλά ταυτόχρονα συμμετείχαν στη «διανομή των κερδών» της μανιφακτούρας ή της εμπορικής επιχείρησης όπου εργάζονταν, ενώ επίσης διατηρούσαν το δικαίωμα εμπορίας ιδίων εμπορευμάτων, π.χ. στα επιχειρηματικά ταξίδια που συμμετείχαν ως κωπηλάτες ή ως άλλα μέλη ενός πληρώματος. Σύμφωνα με τον Μηλιό, η προλεταριοποίηση των «συνεταιρισμένων» με τα αφεντικά (προκαπιταλιστικούς κατόχους χρήματος) εργαζομένων, υπήρξε μια αστάθμητη διαδικασία που καθορίστηκε από ιστορικές «τυχαιότητες»: την έκβαση των καταστροφικών βενετογενουατικών πολέμων που ξεκίνησαν τον 13^ο αιώνα και που τον επόμενο, 14^ο αιώνα, οδήγησαν στην ίδρυση τεράστιων μανιφακτουρικών επιχειρήσεων κατασκευής πλοίων και όπλων, τις κρίσεις στο βενετικό

⁹¹ D. Harvey, *New Imperialism*, ο.π., σελ. 141.

αποικιακό σύστημα και την πανώλη. Οι διαδικασίες αυτές μετασχημάτισαν τους ταξικούς συσχετισμούς δύναμης στο εσωτερικό αρχικά του βενετικού κοινωνικού σχηματισμού, με τελικό αποτέλεσμα την «απογύμνωση» των εργαζομένων από την όποια πρόσβαση στα μέσα παραγωγής, και δημιούργησαν τις συνθήκες για το δέσιμο της συνάντησης του κατόχου χρήματος και του «ελεύθερου» προλετάριου⁹². Όπως άλλωστε επισήμανε ο Μαρξ, «τις πρώτες αρχές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής τις βρίσκουμε κιόλας σποραδικά στον 14^ο και 15^ο αιώνα σε μερικές πόλεις της Μεσογείου»⁹³.

Και στους δύο προκαπιταλιστικούς χρηματοπαραγωγικούς τρόπους παραγωγής, το υπερπροϊόν λαμβάνει νομισματικό χαρακτήρα και η παραγωγή έχει στραμμένο το βλέμμα της προς την αγορά, με στόχο την ιδιοποίηση χρηματικού «κέρδους». Αξίζει πάντως να σημειώσουμε ότι η κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, πολύ περισσότερο του συμβολαιακού χρηματοπαραγωγικού τρόπου παραγωγής, δεν εξάλειψε τον χρηματοπαραγωγικό δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής, ο οποίος τόσο στις νότιες Πολιτείες των ΗΠΑ όσο και στην περίπτωση της αποικιοκρατίας στη Νότια Αμερική λειτούργησε ως στήριγμα του κεφαλαιοκρατικού και ως προϋπόθεση για την επέκταση και ανάπτυξη του.

Το έξω όμως του κεφαλαίου δεν περιορίζεται μόνο στην επέκταση ή/και η κυριαρχία του τρόπου παραγωγής σε μακρινούς τόπους και χώρες δια της αποικιοποίησης αλλά εντοπίζεται και σε «σφαίρες ζωής» εντός του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού σχηματισμού. Για παράδειγμα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 ένα κύμα ιδιωτικοποιήσεων και νέων περιφράξεων σάρωσε τον κεφαλαιοκρατικό κόσμο. Οι ιδιωτικοποιήσεις του νερού, της εκπαίδευσης, της υγειονομικής περίθαλψης συντελέστηκαν σε χώρες στις οποίες έως τότε θεωρούνταν δημόσια κοινά⁹⁴. Σύμφωνα με την προβληματική της συνέχειας της πρωταρχικής συσσώρευσης, η ανάγκη για «ex pono διαχωρισμό» εμφανίζεται όταν το κεφάλαιο εντοπίζει, αναγνωρίζει ή συγκροτεί νέους χώρους ζωής προς πιθανή αποίκηση⁹⁵. Η μηχανή της πρωταρχικής συσσώρευσης τότε ξεκινά έναν νέο κύκλο περιφράξεων είτε τμημάτων γης, είτε υδάτινων πόρων μέσω της ιδιωτικοποίησής τους κ.ο.κ. Από την άλλη, οι διαδικασίες διαχωρισμού των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής και συντήρησης επανεμφανίζονται όπου επιμένουν αντιστάσεις στο εσωτερικό

⁹² Γ. Μηλιός, *Βενετία: Μια συνάντηση που στέριωσε απρόβλεπτα*, ο.π., σελ. 148-154, 165-178, 213-223. Όπως γράφει στο παράδειγμα που δίνει: «Ένας έμπορος από την αρχαία Αθήνα [...], ο οποίος εξουσιάζει ανελεύθερη εργασία (δούλους), αγοράζει κρασί σε μεγάλα βαρέλια από ένα τοπικό γαιοκτήμονα και το πουλάει, π.χ., στο νησί της Μήλου, με σκοπό την απόκτηση χρηματικού κέρδους. Εδώ πρόκειται για μια ιδιαίτερη παραγωγή διαδικασία: Με τον συνδυασμό μέσων παραγωγής (π.χ. βαρέλια, άμαξες, το πλοίο κ.λπ.) και της εργασίας, το κρασί από το αμπέλι του ιδιοκτήτη θα μετατραπεί σε κρασί «σφραγισμένο» σε βαρέλια ή υδρίες στο κατάστημα ενός τοπικού λιανοπώλη. [...] Ο χρηματοπαραγωγός δουλοκτήτης (αρχαίος έμπορος ή βιοτέχνης) αγοράζει με το χρήμα που κατέχει (X) τα εμπορεύματα E [...]. Στη συνέχεια «διοικεί» και επιτηρεί την παραγωγική διαδικασία: Οι δούλοι του θα μεταγγίσουν το κρασί σε υδρίες συγκεκριμένου μεγέθους ή όγκου, θα τις φορτώσουν στο πλοίο, οι ναυτικοί θα πλεύσουν το πλοίο προς τη Μήλο, κ.λπ. Τελικά πουλά τις υδρίες με το κρασί και στα χέρια του περιέχεται ένα πρόσθετο χρηματικό ποσό πέραν του αρχικού, ΔX. Η ίδια διαδικασία επαναλαμβάνεται, βέβαια, ξανά και ξανά, εφόσον οι καταναλωτές κρασιού στην Μήλο [...] εξακολουθούν να καταναλώνουν αθηναϊκό κρασί» (σελ. 149-150).

⁹³ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ. 3^{ος}, ο.π., σελ. 740.

⁹⁴ D. Harvey, *New Imperialism*, ο.π., σελ. 147-148.

⁹⁵ M. De Angelis, *Separating the Doing and the Deed: Capital and the Continuous Character of Enclosures*, στο *Historical Materialism*, vol. 12, no. 4, 2004, σελ. 8.

της κεφαλαιακής σχέσης και όταν κοινωνικές δυνάμεις προσδιορίζουν και καταλαμβάνουν «κοινωνικούς χώρους που είχαν κανονικοποιηθεί στο παρελθόν από το κεφάλαιο με στόχο την εμπορευματική παραγωγή». Έτσι φαίνεται ότι η συγκρότηση απογυμνωμένων μαζών και αποκωδικοποιημένου κεφαλαίου ελεύθερου να κινηθεί, δεν αποτελεί αποκλειστικό αποτέλεσμα της κεφαλαιοποίησης του έξω, αλλά προκύπτει και από τη *συγκρουσιακή συνάντηση* του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής με *μη εμπορευματοποιημένες περιοχές στο εσωτερικό του ίδιου κοινωνικού σχηματισμού*. Η πρωταρχική συσσώρευση επανεμφανίζεται όπου κάθε τι κοινό μετατρέπεται σε ιδιωτική ιδιοκτησία ή όταν οι συνθήκες παραγωγής και αναπαραγωγής ζωής μετασχηματίζονται σε εμπορεύματα⁹⁶. Όπως πολύ σωστά συστηματοποιεί ο Read, εδώ μπορούμε να μιλήσουμε για «ενδο-αποικισμό» (endo-colonization) όταν αποικιοποιείται ένας μη εμπορευματοποιημένος χώρος, ένας ανεκμετάλλευτος χώρος ύπαρξης, που βρίσκεται στο εσωτερικό ενός κεφαλαιοκρατικού σχηματισμού, και για «έξω-αποικισμό» (exo-colonization) όταν το κεφάλαιο επεκτείνεται σε άλλους τόπους και εσωτερικεύει διαφορετικούς τρόπους και μορφές παραγωγής.

Οι περιφράξεις ενός κοινωνικού χώρου συνοδεύονται από την περιχάραξη ενός συγκεκριμένου ορίου στο πλαίσιο του οποίου μπορούν να αναπτυχθούν στρατηγικές αξιοποίησης και υπέρβασής του. Υπό αυτή την έννοια, οι περιφράξεις, οι ιδιωτικοποιήσεις «τόπων ζωής» αποτελούν ένα στρατηγικό πρόβλημα για το κεφάλαιο, ένα πρόβλημα που σχετίζεται με τον χώρο και την οριοθέτησή του. Το κεφάλαιο μετατοπίζεται μέσω κινήσεων απεδαφικοποίησης και επανεδαφικοποίησης· η κάθε απεδαφικοποίηση φέρει μαζί της την επανέναρξη διαδικασιών πρωταρχικής συσσώρευσης, τον βίαιο μετασχηματισμό των παραγωγικών και νομικο-πολιτικών σχέσεων, και τη συγκρότηση νέων υποκειμενικοτήτων, επιθυμιών, ανταγωνισμών και αντιστάσεων. Τα σύνορα και η οριοθέτηση της εδαφικότητας όπου ρέει η κεφαλαιακή «αυτοαξιοποίηση» τίθενται είτε από το ίδιο το κεφάλαιο, είτε ως φράγμα σε αυτό⁹⁷. Το κεφάλαιο προσδιορίζει έναν χώρο όπου επανεδαφικοποιείται, συγκροτεί ένα σύνορο όπου ορίζει τον ορίζοντα εμπορευματοποίησης των πολιτικών και πρακτικών διαχωρισμού. Αντίθετα, ένα όριο προκύπτει για το κεφάλαιο από μία ανταγωνιστική δύναμη, κάθε φορά που μία κίνηση θέτει φραγμούς προς την κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής, ανοίγοντας *ρωγμές*, «χώρους κοινών» που αποσυνδέονται από την κεφαλαιακή σχέση και την εμπορευματική ανταλλαγή. Τα σύνορα έτσι εμφανίζονται ως όριο που διακρίνει τον *ενεργεία* αποικισμένο από τον *δυνάμει* αποικισμό χώρο. Η απεδαφικοποιητική κίνηση του κεφαλαίου, λοιπόν, με στόχο την παραγωγή νέων χώρων κυκλοφορίας και συσσώρευσης συνεπάγεται τη δημιουργία ενός νέου κοινού ως όριό του, ως σύνορο της δικής του επέκτασης. Σε αυτό το πλαίσιο σχηματίζει νέες στρατηγικές και μεθόδους για τη συγκρότηση νέων περιφράξεων και προλεταριοποιήσεων. Από την άλλη, οι αντιστάσεις, το χτίσιμο φραγμών και εναλλακτικών επαναπροσδιορίζει τον αποικισμένο χώρο,

⁹⁶ J. Read, *Micro-Politics of Capital*, ο. π., σελ. 27. Βλ. κ' D. Harvey, *New Imperialism*, ο.π., σελ. 141 κ' M. Neocleous, *International Law as Primitive Accumulation*, ο.π., σελ. 961.

⁹⁷ M. De Angelis, *Separating the Doing and the Deed*, ο.π., σελ. 11-12 κ' S. Mezzadra, *The Topicality of Prehistory: A New Reading of Marx's Analysis of "So called Primitive Accumulation"*, στο *Rethinking Marxism*, 23: 3, σελ. 304.

χαράσσοντας εκ νέου περιορισμούς στην κίνηση του κεφαλαίου. Υπό αυτή την έννοια, τα κοινά συνιστούν ένα σχεσιακό πεδίο και ορίζονται πάντα σε αντίθεση με περιφράξεις⁹⁸. Είναι οι ρωγμές μέσα και ενάντια στη σχέση κεφαλαίου. Έτσι, η ταξική πάλη συνιστά συστατικό στοιχείο της κεφαλαιακής σχέσης και προϋπόθεση της ύπαρξης των κοινωνικών τάξεων⁹⁹. *Η πιο σωστά, η ίδια η κεφαλαιακή σχέση αποτελεί ένα στρατηγικό σχεσιακό πεδίο ανταγωνισμών ετερογενών ρευμάτων, η ίδια αποτελεί συγκρουσιακό διαχωρισμό των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής και συντήρησης.*

XIII. Σε αυτό το σημείο, όμως, αναδύεται ξανά το πρόβλημα που θέσαμε στο πρώτο κεφάλαιο. Οι προσεγγίσεις που περιορίζουν την πρωταρχική συσσώρευση σε ακριβώς αυτόν τον συγκρουσιακό διαχωρισμό¹⁰⁰ τείνουν να αναιρέσουν την αντι-μεταφυσική κίνηση που οι ίδιες πραγματοποιούν. Υπό αυτό το πρίσμα, ο διαχωρισμός των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής, που γεννάει η πρωταρχική συσσώρευση, αποτελεί αρχικά αίτιο, προϊστορία, αναγκαία προϋπόθεση του κεφαλαιοκρατικού διαχωρισμού και συσσώρευσης. Κατά την πορεία ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, η πρωταρχική συσσώρευση γίνεται όρος για την αναπαραγωγή της «ομαλής» κεφαλαιακής σχέσης όταν η τελευταία «το έχει ανάγκη»¹⁰¹. Σύμφωνα με αυτό το αφηρημένο διαλεκτικό σχήμα, οι προϋποθέσεις της κεφαλαιακής σχέσης μετατρέπονται στο αντίθετό τους, γίνονται όροι για την αναπαραγωγή της. Όμως, η πρωταρχική συσσώρευση ως εξωτερική αιτία διακρίνεται από τα αποτελέσματά της (κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής). Κατέχει οντολογική και ιστορική προτεραιότητα, είναι θεωρητικά δεδομένη πριν από την ενεργοποίησή της, πριν από την παραγωγή των αποτελεσμάτων της· κοινώς, *εμπεριέχει εντός της, ως αφηρημένη δυνατότητα, την κεφαλαιοκρατική κοινωνία.* Η «νέα» κοινωνική μορφή, κατά παράδοξο τρόπο, υφίσταται ήδη πριν από την ίδια της τη γέννηση. Το

⁹⁸ M. De Angelis, *Separating the Doing and the Deed*, ο.π., σελ. 18.

⁹⁹ R. Gunn, *Notes on Class, στο Common Sense*, no. 2, 1987, σελ. 15-16. Εδώ, ο Gunn, κατά ειρωνικό τρόπο, δεν κάνει άλλο από το να επαναλαμβάνει τη θεμελιώδη θέση του Althusser, που έχει διατυπώσει ήδη από το 1972 στην *Απάντηση στον John Lewis*, περί προτεραιότητας της πάλης των τάξεων επί των ίδιων των τάξεων - ή με άλλα λόγια προτεραιότητα της σχέσης επί των σχετιζόμενων όρων (Morfino).

¹⁰⁰ Για παράδειγμα, όπως γράφει ο De Angelis: αρχικά, «ο διαχωρισμός των παραγωγών και των μέσων παραγωγής αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό της (κεφαλαιοκρατικής) συσσώρευσης και της πρωταρχικής συσσώρευσης. Κατά δεύτερον, ο διαχωρισμός αποτελεί μία θεμελιώδη κατηγορία (αν όχι τη θεμελιώδη κατηγορία) της μαρξικής κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας. Τρίτον, η διαφορά μεταξύ της συσσώρευσης και της πρωταρχικής συσσώρευσης δεν είναι ουσιαστική, αλλά αποτελεί διαφορά των συνθηκών και των μορφών πραγματοποίησης του διαχωρισμού» (M. De Angelis, *Marx and Primitive Accumulation*, ο.π., σελ. 6).

¹⁰¹ R. Rosdolsky, *The making of Marx's "Capital"*, ο.π., σελ. 279-280 κ' M. Perelman, *The Invention of Capitalism*, ο.π., σελ. 32, 33 κ' W. Bonefeld, *Critical Theory and the Critique of Political Economy*, ο.π., σελ. 80. Ο Bonefeld λύνει αυτό το πρόβλημα μέσω της εγγεληνής έννοιας *Aufhebung*. Όπως υπογραμμίζει, ο γερμανικός όρος την ίδια στιγμή σημαίνει «σηκώνω, ανυψώνω» («to lift up» ή «to raise»)· «καταργώ, ακυρώνω, τερματίζω» («to make invalid» ή «to canceled»/«eliminate») και «διατηρώ, φυλάσσω» («to keep» ή «to maintain»). Έτσι, σύμφωνα με τον Bonefeld, ο ουσιαστικός χαρακτήρας της πρωταρχικής συσσώρευσης αίρεται στην έννοια του κεφαλαίου ως συστατική και συγκροτητική του προϋπόθεση. Η ιστορική μορφή της πρωταρχικής συσσώρευσης ανυψώνεται σε ένα «νέο επίπεδο όπου η αρχική της μορφή και ανεξάρτητη ύπαρξη καταργείται, ενώ την ίδια στιγμή η ουσία της (Wesenhaftigkeit) διατηρείται στη νέα μορφή» (W. Bonefeld, *Critical Theory and the Critique of Political Economy*, ο.π., σελ. 86-87 κ' W. Bonefeld, *History and Social Constitution*, ο.π., σελ. 4).

τέλος είναι η αρχή, καθώς η αρχή περιέχει δυνάμει ήδη την ανάπτυξή της¹⁰². Έτσι, ο «διαχωρισμός» ως έννοια, κατά έναν πραγματικά παράδοξο τρόπο, ομογενοποιεί και ολοποιεί την ετερότητα των μεθόδων πραγματοποίησής του, ανάγει τις φαινομενικές και επουσιώδεις διαφορές τους στην ουσιώδη ενότητά του. Η διάλυση των προκεφαλαιοκρατικών κοινωνικών σχέσεων και οι συνακόλουθες διαδικασίες διαχωρισμού φαίνεται να μοιράζονται την ίδια αρχή με τις «αντίστοιχες» του κεφαλαιοκρατικού κόσμου, ενώ το άλμα, το *salto mortale*, απ' το βασίλειο της αναγκαιότητας (ταξικές κοινωνίες) στο βασίλειο της ελευθερίας (κομμουνιστικός κόσμος) εξαρτάται από τη μείωση της απόστασης των διαχωρισμένων (προδεδομένων) στοιχείων. Με αυτόν τον τρόπο, *οι διαφορετικές μορφές σύγκρουσης τείνουν να υπαχθούν κατά βίαιο τρόπο στην ίδια ιδεατή γενικότητα, σε μια κοινή αφηρημένη ουσία. Ως κοινωνικά-εμπειρικά φαινόμενα τείνουν να μετατραπούν σε «στρεβλές εκφράσεις και καθαρές επιφάσεις» όπου ορίζονται μόνο δια της αποκλίσεώς τους από αυτήν*¹⁰³.

Η παραδοξότητα που προαναφέραμε έγκειται στο ότι η έννοια του διαχωρισμού είναι στη βάση της συγκρουσιακή: *ο διαχωρισμός είναι πάντα σύγκρουση και βία*. Όμως, η σύγκρουση και η βία δεν αποτελούν καθόλου «τυχαία» και επουσιώδη γεγονότα, φαινομενικά αποκλίνουσες εκφάνσεις του ίδιου γενικού πυρήνα: *η ίδια η έννοιά τους αλλάζει*. Ο διαχωρισμός που συγκροτεί τις απογυμνωμένες μάζες και προϋποτίθεται του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής δεν έχει τίποτα κοινό με τον συγκρουσιακό διαχωρισμό που συντελείται κατά τις διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης ή κατά την «ομαλή» κυκλοφορία του κεφαλαίου. Από τη σκοπιά της αποσύνθεσης των προκεφαλαιοκρατικών κοινωνικών σχηματισμών, οι στρατηγικές διαχωρισμού που προσιδιάζουν στη σχέση κεφαλαίου είναι θεμελιωδώς, αντικειμενικά και ριζικά, απροσδιόριστες. Το «πράγμα» δεν ανάγεται οριστικά στις προϋποθέσεις του. Η ταξική πάλη, οι ανταγωνιστικές δυνάμεις, και οι μορφές υποκειμενικότητας που διαλύουν τον παλιό φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής δεν είναι καθόλου ίδιες με αυτές που συγκροτούν τον νέο¹⁰⁴.

Κατά άκρως συμπτωματικό τρόπο, αυτές οι προσεγγίσεις αγνοούν και απωθούν συστηματικά μία θεμελιώδη έννοια που εμφανίζεται κατ' εξακολούθηση σε όλα τα σχετικά κείμενα του Μαρξ για τη πρωταρχική συσσώρευση. Αυτή η έννοια δεν είναι άλλη από αυτή του *μετασχηματισμού*.

¹⁰² L. Althusser, *Letters to D.*, στο *Writings on Psychoanalysis: Freud and Lacan*, εκδ. Columbia University Press, New York 1996, σελ. 56-57.

¹⁰³ Εδώ ελλοχεύει ένας ακόμη κίνδυνος: Η συσσώρευση κεφαλαίου μοιάζει να συνιστά ένα γένος, μία αφηρημένη γενικότητα όπου διαιρείται, διατηρώντας τον ουσιώδη χαρακτήρα της (διαχωρισμός), στα είδη της τυπικής συσσώρευσης (*proper*) και της πρωταρχικής. Έτσι, η *ειδοποιός διαφορά* των δύο μορφών συσσώρευσης, εδώ, δεν είναι ιστορικής ή χρονολογικής φύσεως, αλλά αφορά τις συνθήκες και τις περιστάσεις όπου επιβάλλεται ο διαχωρισμός. Οι δύο έννοιες μοιράζονται την ίδια αρχή, αποτελούν δύο διαφορετικές μορφές – τρόπους ύπαρξης της ίδιας ουσίας. Η πρωταρχική συσσώρευση πραγματώνει τον λεγόμενο διαχωρισμό διά του «άμεσου εξωοικονομικού εξαναγκασμού», ενώ η συσσώρευση κεφαλαίου τον αναπαράγει σε «ανώτερο επίπεδο», καθώς βασίζεται στον «σιωπηρό εξαναγκασμό των οικονομικών σχέσεων». Μόλις το κεφάλαιο συγκροτηθεί ιστορικά, αναπαράγει από μόνο του τις συνθήκες ύπαρξής του και τον διαχωρισμό των παραγωγών απ' τα μέσα παραγωγής. Πέραν του formalισμού της, αυτή η θέση φαίνεται να μην μπορεί καθόλου να απαντήσει το ερώτημα που θέσαμε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου. Πότε δηλαδή ολοκληρώνονται οι διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης, πότε μπαίνει σε κίνηση η τυπική συσσώρευση κεφαλαίου και πώς μεταβαίνουμε από τη μία στην άλλη.

¹⁰⁴ G. Deleuze, F. Guattari, *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια*, 1. *Ο Αντι-Οιδίπους*, ο.π., σελ. 258.

Όπως δείξαμε στο πρώτο κεφάλαιο, η πρωταρχική συσσώρευση αναφέρεται πάντα την ίδια στιγμή σε έναν συγκρουσιακό διαχωρισμό και σε έναν βίαιο μετασχηματισμό. Η πρωταρχική συσσώρευση εμφανίζεται ως σημείο μετάβασης από ένα καθεστώς βίας σε έναν κόσμο νομιμότητας ακριβώς επειδή ακροβατεί μεταξύ δύο μορφών βίας και δύο διαφορετικών τύπων σχέσεων εξουσίας: της φεουδαρχικής σποραδικής και διάχυτης βίας και της κεφαλαιοκρατικής «παγκοσμιότητας του νόμου»¹⁰⁵. Εμφανίζεται ως στιγμή μετάβασης καθώς παρά την ωμότητά της συνοδεύεται από τη νομιμοποίηση και κανονικοποίησή της από το καθεστώς που η ίδια συγκροτεί.

Από εδώ πηγάζει και η θεωρητική αμηχανία αναφορικά με την ωμότητα των μεθόδων πρωταρχικής συσσώρευσης αλλά και η δυσκολία εντοπισμού της βίας καθώς τη στιγμή που εμφανίζεται, εξαφανίζεται στην κοινωνία που η ίδια παράγει· εσωτερικεύεται, νομιμοποιείται και κανονικοποιείται. Κοινώς, ο βίαιος μετασχηματισμός είναι και μετασχηματισμός της βίας. Η ίδια η βία «κεφαλαιοποιείται», μετασχηματίζεται σε κεφαλαιοκρατική βία. Την ίδια στιγμή είναι παρούσα και απύσχα, καθώς εισχωρεί από τη μία στον κρατικό μηχανισμό και το νομικό σύστημα και από την άλλη στις σχέσεις παραγωγής και κυκλοφορίας. Με αυτόν τον τρόπο, η πρωταρχική συσσώρευση εισέρχεται και εμπεριέχεται στις νομικο-πολιτικές σχέσεις μέσω των οποίων (κατά βάση) το κεφάλαιο εσωτερικεύει και αποικιοποιεί το έξω του (ενδο-αποικισμός και εξω-αποικισμός) αλλά και πραγματοποιεί ex novo τις διαδικασίες διαχωρισμού, απαλλοτρίωσης και προλεταριοποίησης πληθυσμών, καθιστώντας δυνατούς νέους κύκλους συσσώρευσης αλλά και συγκροτώντας νέες μορφές υποκειμενικότητας, νέες επιθυμίες και ανταγωνισμούς. Ταυτόχρονα, εγγυάται τη συντήρηση της μισθωτής σχέσης και τη διευρυμένη αναπαραγωγή του κεφαλαίου διαιωνίζοντας την ταξική σχέση και σύγκρουση, διατηρώντας τον ανταγωνισμό κεφαλαίου – εργασίας¹⁰⁶. Αφετέρου, η πρωταρχική συσσώρευση εισέρχεται και εμπεριέχεται στις γραμμές παραγωγής, στις μορφές συνεργασίας, στον καταμερισμό της εργασίας, στην επιτήρηση της παραγωγικής διαδικασίας και στο σύστημα των μηχανών. Η είσοδος στον κόσμο της μισθωτής σχέσης είναι και η είσοδος στην αφηρημένη μηχανή της πειθαρχικής εξουσίας. Υπό αυτή την έννοια και μόνο, η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση δεν είναι τίποτα άλλο από πρωταρχική συσσώρευση που εσωτερικεύθηκε στον χώρο του εργοστασίου¹⁰⁷. Η βία που συγκροτεί τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής είναι πάντοτε-ήδη κεφαλαιοκρατική βία, όπως η πρωταρχική συσσώρευση είναι πάντοτε-ήδη κεφαλαιοκρατική συσσώρευση.

¹⁰⁵ J. Read, *Micro-Politics of Capital*, ο. π., σελ. 28 κ' J. Read, *Primitive Accumulation: The Aleatory Foundation of Capitalism*, στο *Rethinking Marxism*, vol. 14-2, σελ. 37.

¹⁰⁶ W. Bonefeld, *Capital, Labor and Primitive Accumulation*, ο.π., σελ. 89. Πιο συγκεκριμένα, εδώ, μπορούμε να κάνουμε λόγο για δύο διαφορετικές μορφές κεφαλαιοκρατικού ανταγωνισμού και σύγκρουσης. Έναν ανταγωνισμό (εξωτερικό) μεταξύ της κεφαλαιοκρατικής μηχανής και έτερων προς αυτή κοινωνικών μορφών που προσπαθεί να μετασχηματίσει και να εσωτερικεύσει· διαδικασίες όπως προλεταριοποίηση, απαλλοτρίωση της γης κ.λπ. όπου συνεπάγονται το άνοιγμα μιας νέας οικονομικής ζώνης (special economic zone). Και έναν ανταγωνισμό εσωτερικό μεταξύ των όρων – στοιχείων της κεφαλαιακής σχέσης (S. Mezzadra, *The Topicality of Prehistory: A New Reading of Marx's Analysis of "So called Primitive Accumulation"*, ο.π., σελ. 309-310).

¹⁰⁷ J. Read, *Micro-Politics of Capital*, ο. π., σελ. 29, 35 κ' A. Negri, *Insurgencies: Constituent Power and the Modern State*, μτφρ. Μ. Boscagli, εκδ. University of Minnesota Press, Minneapolis 1999, σελ. 256. Βλ. κ' J. Read, *Primitive Accumulation: The Aleatory Foundation of Capitalism*, ο.π., σελ. 39.

Η δομή αυτής της βίας, ο ιδιάζων χαρακτήρας αυτού του βίαιου μετασχηματισμού συνίσταται στο ότι συγκροτεί εκείνο πάνω στο οποίο ασκείται «και έτσι προϋποτίθεται η ίδια». Επαναννοηματοδοτεί τις σχέσεις ιδιοκτησίας αλλά και το ιδεολογικό περιεχόμενο της έννοιας της νομιμότητας. Όπως γράφουν οι Deleuze και Guattari:

Υπάρχει μια βία που ενεργεί αναγκαστικά μέσω του Κράτους, που προηγείται του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που συνιστά την «πρωταρχική συσσώρευση» και καθιστά εφικτό αυτόν τον ίδιο τρόπο παραγωγής. Αν εγκατασταθεί κανείς στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, είναι δύσκολο να πει ποιος κλέβει και ποιον κλέβουν, όπως και που είναι η βία, επειδή ο εργάτης γεννιέται, αντικειμενικά, ολόγυμνος, ενώ ο καπιταλιστής, αντικειμενικά «ντυμένος», ανεξάρτητος ιδιοκτήτης. Αυτό που διαμόρφωσε έτσι τον εργάτη και τον καπιταλισμό μας διαφεύγει, διότι έχει λειτουργήσει σε άλλους τρόπους παραγωγής. Είναι μία βία που θεωρείται ήδη συντελεσμένη, παρότι αναπλάθεται κάθε μέρα. Εδώ, προπάντων, πρέπει να πούμε ότι ο ακρωτηριασμός προηγείται, είναι εκ των προτέρων δεδομένος¹⁰⁸.

Ο ταξικός ανταγωνισμός και οι μορφές βίας των φεουδαρχικών σχέσεων, λοιπόν, δεν είναι καθόλου ομοούσιες με της πρωταρχικής συσσώρευσης. Αλλά όπως η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση έτσι και η πρωταρχική θεμελιώνονται στη βάση ενός πολύ ιδιόμορφου τύπου βίας «που δεν μπορεί επουδενί να αναχθεί στην κλοπή, στο έγκλημα ή στην παρανομία». Η ιδιαιτερότητα τούτης της βίας συνίσταται στον ειδικό χαρακτήρα της κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης - σε αυτή την ιστορικά συγκεκριμένη μορφή απόσπασης του υπερπροϊόντος. Πιο συγκεκριμένα, ο κεφαλαιοκράτης δεν αποσπά από τους εργάτες κάτι που τους ανήκει, δεν παραβαίνει τους νόμους της εμπορευματικής ανταλλαγής, ούτε τους μισθώνει χαμηλότερα από ό,τι θα έπρεπε. Τουναντίον, η κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση, η «υφαρπαγή» της υπεραξίας πηγάζει απευθείας από την τήρηση των νόμων της ανταλλαγής. Όπως γράφει ο Μαρξ:

Παρουσιάζω τον κεφαλαιοκράτη ως τον αναγκαίο λειτουργό της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και δείχνω εκτενώς ότι αυτός δεν «αφαιρεί» ούτε «κλέβει», αλλά επιβάλλει την παραγωγή της υπεραξίας, και επομένως συμβάλλει στη δημιουργία αυτού που θα αφαιρέσει· επίσης δείχνω λεπτομερώς ότι, ακόμη και αν κατά την ανταλλαγή των εμπορευμάτων ανταλλάσσονταν μόνο ισοδύναμα, ο κεφαλαιοκράτης – αμέσως μόλις πληρώσει στον εργάτη την πραγματική αξία της εργατικής του δύναμης – θα κερδίσει απολύτως δίκαια, δίκαια δηλαδή ως προς το δίκαιο που αναλογεί σ' αυτόν τον τρόπο παραγωγής, την υπεραξία. Όλα αυτά [...] αποδεικνύουν μόνον ότι, στην αξία που συγκροτείται χωρίς την εργασία του κεφαλαιοκράτη, υπάρχει ένα κομμάτι που αυτός μπορεί να ιδιοποιείται «δικαίως», δηλαδή, χωρίς να παραβαίνει το δίκαιο που αντιστοιχεί στην εμπορευματική ανταλλαγή¹⁰⁹.

¹⁰⁸ G. Deleuze, F. Guattari, *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια*, 2. *Χίλια Πλατώματα*, μτφ. Β. Πατσογιάννης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2017, σελ. 552.

¹⁰⁹ K. Marx, "Notes" on Adolph Wagner, στο *Later politics writings*, edit. by T. Carver, εκδ. Cambridge University Press, New York, 1996, σελ. 232.

Σ' αυτό το σημείο, πρέπει να κάνουμε καθαρό ότι η σχέση κεφαλαίου δεν μπορεί να γίνει κατανοητή στην «ολότητά» της, ούτε μπορεί να αναχθεί στα «φαινόμενα» της πρωταρχικής συσσώρευσης, ανεξάρτητα από το αν η τελευταία αποτελεί ενικό συμβάν ή συνεχιζόμενη διαδικασία. Η πρωταρχική συσσώρευση, ως έννοια, δεν αποδίδει την «ουσία» της κεφαλαιακής σχέσης και εκμετάλλευσης, ούτε εξηγεί τη δομή και λειτουργία των στοιχείων της (εμπόρευμα, χρήμα, αφηρημένη εργασία και κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας, μισθωτή σχέση κ.λπ.). Επίσης, εδώ, σε καμία περίπτωση δεν υποστηρίζουμε ότι η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση εγγράφεται στην πρωταρχική ως «αναγκαίο μέλλον της»¹¹⁰. Στόχος μας εδώ, είναι να δείξουμε ότι η σχέση κεφαλαίου δεν συνιστά μια αυτονομημένη, καθαρά οικονομική δύναμη ανεξάρτητη από τα υπόλοιπα στοιχεία του τρόπου παραγωγής, αλλά ότι *η ίδια η λογική της είναι στη ρίζα της ανταγωνιστική*: η σχέση κεφαλαίου είναι εγγενώς συγκρουσιακή, είτε ως «άμεσος καταναγκασμός» (πρωταρχική συσσώρευση), είτε ως διαμεσολαβημένος (τυπική [proper] συσσώρευση) από τους Κανόνες και «νόμους» της εμπορευματικής παραγωγής και ανταλλαγής (κεφαλαιοκρατική συσσώρευση). Το κεφάλαιο, ως δομή, δεν αντιτίθεται στην ιστορία όπως η μορφή στο περιεχόμενο, αλλά δομή και ιστορία είναι δύο έννοιες εντελώς συνυφασμένες. *Το κεφάλαιο, ως δομή, υπάρχει μόνο διά της ιστορίας του και η ιστορία του κεφαλαίου υπάρχει μόνο ως δομική ιστορία*¹¹¹.

XIV. Συνοψίζοντας την επιχειρηματολογία μας: Η πρωταρχική συσσώρευση κεφαλαίου δεν αποτελεί σημείο μετάβασης ούτε λειτουργεί ως κάποιου είδους εξωτερικός συνεργάτης της «ομαλής» κεφαλαιακής συσσώρευσης. Η πρωταρχική συσσώρευση εντοπίζεται στο εσωτερικό της έννοιας του κεφαλαίου¹¹², δεν αποτελεί προϊστορία του κεφαλαιοκρατικού κόσμου, αλλά «αφετηρία του»¹¹³. *Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής συνιστά ουσιαστικά causa sui, με τη σπινοζική έννοια του όρου. Δεν έχει εξωτερικό αίτιο, δεν έχει αρχή ή τέλος, αλλά ο ίδιος συγκροτεί και θεμελιώνει τη δομή του. Μόνο υπό αυτό το πρίσμα η πρωταρχική συσσώρευση μπορεί να θεωρηθεί ταυτόχρονα αίτιο και αποτέλεσμα, προϋπόθεση και όρος της κεφαλαιακής σχέσης.* Μετασχηματίζει αφενός, το χρήμα, τα μέσα παραγωγής και συντήρησης σε κεφάλαιο και αφετέρου, τον κάτοχο χρήματος και τον απογυμνωμένο παραγωγό σε κεφαλαιοκράτη και προλετάριο. Έτσι, η πρωταρχική συσσώρευση δεν αποτελεί επουδενί συστατική προϋπόθεση του ταξικού ανταγωνισμού και της μισθωτής σχέσης¹¹⁴, αλλά την πρώτη στιγμή του συνιστά την αφετηρία της κεφαλαιοκρατικής πάλης των τάξεων και του συγκρουσιακού διαχωρισμού των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής και αναπαραγωγής τους. Είναι η στιγμή όπου ο αναδυόμενος τρόπος παραγωγής, η νέα κοινωνική μηχανή ενεργοποιείται και αναδρά στα

¹¹⁰ W. Bonefeld, *Critical Theory and the Critique of Political Economy*, ο.π., σελ. 83-84.

¹¹¹ Ε. Μπαλιμπάρ, *Από την πάλη των τάξεων στην πάλη χωρίς τάξεις*, στο Φυλή, Έθνος, Τάξη. Οι διφορούμενες ταυτότητες, μτφρ. Α. Ελεφάντης, Ε. Καλαφάτη, εκδ. Νήσος, Αθήνα 2017, σελ. 281.

¹¹² R. Rosdolsky, *The making of Marx's "Capital"*, ο.π., σελ. 279.

¹¹³ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 738.

¹¹⁴ Θέση του Bonefeld (W. Bonefeld, *Capital, Labor and Primitive Accumulation*, ο.π., σελ. 87).

συναντώμενα στοιχεία μετασχηματίζοντάς τα σε *πάντοτε-ήδη* δομικά στοιχεία της· *είναι η αυγή της κεφαλαιοκρατικής ιστορίας και η πρώτη στιγμή της εμμενούς αιτίας*¹¹⁵.

Όπως δείξαμε, τα στοιχεία που υπεισέρχονται στον τόπο της συνάντησης δεν είναι ίδια με αυτά που θα εξέλθουν απ' αυτόν. Η σύζευξή τους εξαρτάται απ' τον βίαιο μετασχηματισμό τους. Σ' αυτό το πλαίσιο, η ανασυγκρότηση της έννοιας της πρωταρχικής συσσώρευσης επιβάλλει και μια νέα κατανόηση της έννοιας του τρόπου παραγωγής. Ο τρόπος παραγωγής είναι πλέον αδύνατον να αναχθεί στη λεγόμενη οικονομική υποδομή, ανεξάρτητα από το αν αυτή θεωρείται δομή – ουσία του κοινωνικού ή καθοριστική, οντολογικά προνομιακή βαθμίδα του. Η αντίφαση των παραγωγικών σχέσεων και των παραγωγικών δυνάμεων δεν είναι αυτάρκης ούτε ως προς την ιστορική της γέννηση – συγκρότηση, ούτε ως προς τη δομική της λειτουργία και αναπαραγωγή. Αντίθετα, ο τρόπος παραγωγής, ως έννοια, εμπεριέχει αναγκαία την κρατική εξουσία και τους κρατικούς μηχανισμούς, τις δικαϊκές, νομικο-πολιτικές σχέσεις και τις διάφορες σχέσεις εξουσίας, την κατασκευή της μορφής εμφάνισής του αλλά και την παραγωγή της επιθυμίας και των μορφών υποκειμενικότητας. Από την άλλη, η έννοια της πρωταρχικής συσσώρευσης «εγγράφει το αστάθμητο στην καρδιά της συνέχισης της ύπαρξης [...] του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής»¹¹⁶. Η πρωταρχική συσσώρευση, ως συγκρουσιακός διαχωρισμός και βίαιος μετασχηματισμός, δεν αναφέρεται απλά στις διαδικασίες διαχωρισμού των μαζών απ' τα μέσα παραγωγής και στην «κεφαλαιοποίηση» του κοινωνικού σχηματισμού, αλλά σχετίζεται με την προοπτική, ή για να μιλήσουμε με τους όρους του Σπινόζα, με το *conatus* της κάθε «ενικής κοινωνικής ουσίας». Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, όπως και ο κάθε τρόπος παραγωγής, μάχεται, τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά, με την αυστηρή έννοια του όρου, να διατηρηθεί στην ύπαρξη. Η διάρκεια της ύπαρξής του διακυβεύεται την κάθε στιγμή από τις αστάθμητες συναντήσεις με άλλες κοινωνικές δομές αλλά και από την εσωτερική σύγκρουση των στοιχείων του. Για να αυτοσυντηρηθεί οφείλει να κυριαρχήσει ή/και να εσωτερικεύσει τις διάφορες κοινωνικές δομές που συναντά, αλλά και να αναπαράγει, ή πιο σωστά, να παράγει εκ νέου τις σχέσεις εξουσίας που βρίσκονται στο εσωτερικό του. *Τίποτα δεν εγγυάται τον τρόπο, τη μορφή και τον χρόνο της ύπαρξής του*. Ο κάθε τρόπος παραγωγής στοιχειώνεται από εγγενή συγκρουσιακότητα. *Η δομή του δεν «κλείνει», δεν δένει ποτέ οριστικά*. Δεν υφίσταται «ολοκληρωμένος» τρόπος παραγωγής. Υπό αυτό το πρίσμα, όμως, υπονομεύεται και η τομή του αστάθμητου και του δομικού. Η ιστορία της κάθε κοινωνικής δομής φαντάζει μετέωρη. Η διάρκεια της συνάντησης και το μέλλον της μοιάζει να διακυβεύεται την κάθε στιγμή καθώς διαμεσολαβείται από το αστάθμητο. Ο Althusser γράφει: «αντί να στοχαστούμε την ενδεχομενικότητα ως τροπικότητα ή εξαίρεση της αναγκαιότητας, *πρέπει να στοχαστούμε την αναγκαιότητα ως το γίνεσθαι-αναγκαίο της συνάντησης των ενδεχομένων*»¹¹⁷. Το *γίνεσθαι-αναγκαίο* δεν αποτελεί καθόλου τη μετάβαση από τον κόσμο της τυχαιότητας και της

¹¹⁵ Ο Φουρτούνης έχει υποστηρίξει συστηματικά αυτή την ουσιώδη πτυχή του υλισμού της συνάντησης (Γ. Φουρτούνης, *Αποδόμηση σε «τελική ανάλυση»: ο σπινοζικός δομισμός του Αλτουσέρ (1960 – 1969)*, ο.π., κεφ. 4^ο, σελ. 43-46 κ' Γ. Φουρτούνης, *Δομή, αστάθμητο και βία στην έννοια του τρόπου παραγωγής*, ο.π., σελ. 6-7, 9-10).

¹¹⁶ L. Althusser, *Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης*, ο.π., σελ. 73.

¹¹⁷ L. Althusser, ο.π., σελ. 66. Οι υπογραμμίσεις δικιές μου.

ενδεχομενικότητας στον κόσμο της αναγκαιότητας και της νομοτέλειας· συνιστά διαδικασία. Η στιγμή του δεσίματος δεν είναι ποτέ οριστική, η ίδια η συνάντηση πρέπει διαρκώς να επαναλαμβάνεται. Πιο συγκεκριμένα, το δέσιμο, το γίνεσθαι-αναγκαίο, ως πλήρως συνυφασμένο και διεπόμενο από την εμμενή αιτιότητα, δεν αποτελεί στιγμή ή φάση της ιστορίας ενός τρόπου παραγωγής, αλλά αποτελεί την ίδια την (δομική) ιστορία του, είναι ο τρόπος ύπαρξης της δομής του· η δομή δεν υπάρχει πριν και πέραν της διαδικασίας κρυστάλλωσής της· ο τρόπος παραγωγής είναι το γίνεσθαι – αναγκαίο.

Παράρτημα για την «κανονική» κυκλοφορία του κεφαλαίου

XV. Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, μια σειρά από φαινόμενα που αποτελούν, σύμφωνα με τον Μαρξ, «κύρια στοιχεία της πρωταρχικής συσσώρευσης», επανεμφανίζονται κατά τις ιστορικές περιόδους εγκαθίδρυσης, συντήρησης και επέκτασης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής¹¹⁸ οι διαδικασίες που παραδοσιακά περιορίζονται στην «αυγή του κεφαλαιοκρατικού κόσμου» μοιάζει να σχετίζονται με τις διάφορες στρατηγικές που στοχεύουν στην προλεταριοποίηση των μαζών (ή/και τον διαχωρισμό τους από τα μέσα παραγωγής και συντήρησης) αλλά και με τις στρατηγικές που στοχεύουν στην άρση των εμποδίων που τίθενται από τους ταξικούς αγώνες της εργατικής τάξης και περιορίζουν την «ομαλή» κίνηση του κεφαλαίου (π.χ. όρια στην επέκταση του χρόνου της υπερεργασίας και της παραγωγής απόλυτης υπεραξίας)¹¹⁹ απ' την άλλη, μια σειρά από διαδικασίες που θυμίζουν τη συγκυρία της πρωταρχικής συσσώρευσης επανεμφανίζονται κατά την «κεφαλαιοποίηση» μη κεφαλαιοκρατικών κοινωνικών σχηματισμών και τρόπων ζωής αλλά και κατά την κυριαρχία και την υποδούλωση μη κεφαλαιοκρατικών τρόπων και μορφών παραγωγής.

Υποστηρίξαμε ότι η πρωταρχική συσσώρευση, ως έννοια, αναφέρεται πάντα τόσο στον μετασχηματισμό των οικονομικών και νομικο-πολιτικών σχέσεων, όσο και στον μετασχηματισμό της υποκειμενικότητας. Οι διαδικασίες διάλυσης του «παλιού» τρόπου παραγωγής φέρουν μαζί τους και τις διαδικασίες νομιμοποίησης και κανονικοποίησης του «νέου»¹¹⁸. Ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής για να αντέξει στον χρόνο, οφείλει να «καταστρέψει τη μνήμη» της κοινωνικής δομής που εσωτερικεύει, οφείλει να απωθήσει την ύπαρξή της. Η φυσικοποίηση και κανονικοποίησή του είναι συγκροτητική και για την «ομαλή» λειτουργία του. Οι εδραιωμένες κοινωνικές σχέσεις, λοιπόν, πρέπει να γίνουν «τρόπος ζωής», πρέπει να μετατραπούν σε «υποκειμενική επιθυμία», συνήθεια και καθημερινότητα. Με άλλα λόγια, η παραγωγή της υποκειμενικότητας είναι αναγκαία για το στέριωμα και την «κανονική» λειτουργία της κεφαλαιακής σχέσης. Όπως γράφει ο Μαρξ:

Δεν φτάνει που οι όροι της εργασίας εμφανίζονται στον ένα πόλο σαν κεφάλαιο, ενώ στον αντίθετο πόλο υπάρχουν μόνο άνθρωποι που δεν έχουν τίποτα να πουλήσουν εκτός από την εργατική τους δύναμη. Δε φτάνει επίσης που εξαναγκάζονται άνθρωποι να πουλούν θεληματικά τον εαυτό τους. Στην παραπέρα πορεία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής αναπτύσσεται μια εργατική τάξη, που από αγωγή, παράδοση και συνήθεια αναγνωρίζει σαν αυτονόητους φυσικούς νόμους τις απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής¹¹⁹.

Η ιστορία της πειθάρχησης της εργατικής τάξης, λοιπόν, αποτελεί την «τρίτη στιγμή» της πρωταρχικής συσσώρευσης και συνδέεται με τον μετασχηματισμό της βίας και των σχέσεων εξουσίας, που αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο¹²⁰· σχετίζεται με την «εσωτερική» της

¹¹⁸ J. Read, *Micro-Politics of Capital*, ο. π., σελ. 36, βλ. κ' 40, 55.

¹¹⁹ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 762.

πρωταρχικής συσσώρευσης στις σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής. Ο Negri υποστηρίζει ότι ο μετασχηματισμός της βίας που ξεκινά με την απαλλοτρίωση των μαζών και την αιματηρή νομοθεσία συνιστά και το πέρασμα από την κυρίαρχη στην πειθαρχική εξουσία. Όπως γράφει:

Η άμεση βία της εκμετάλλευσης και της νομικής υπερδομής *μετατρέπεται σε μία βία διαμεσολαβημένη, σε μία δομή εσωτερική στην παραγωγική διαδικασία*. [...] Από τον κόσμο της κυρίαρχης βίας έχουμε εισέλθει στον διάχυτο και κανονικοποιημένο κόσμο της πειθαρχίας. Η κεφαλαιακή σχέση δεν συγκροτεί μόνο τον νόμο αλλά και έναν νέο κόσμο. Αλλάζει τους ανθρώπους, αυξάνει την παραγωγικότητά τους και τους κοινωνικοποιεί. Επιβάλλεται ως δομή της ύπαρξής τους. Αυτός ο μετασχηματισμός της βίας σε μία δομή [...] εντατικοποιείται όσο περισσότερο αναπτύσσεται ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής. *Η βία δεν εξαφανίζεται με αυτόν τον μετασχηματισμό, αλλά οργανώνεται και μετατρέπεται όλο και περισσότερο σε μία βία που ορίζει και μεταμορφώνει την πραγματικότητα*¹²⁰.

Ο Μαρξ, παρότι δεν θεματοποίησε ποτέ αυτή την έννοια βίας και εξουσίας που σκιαγραφεί ο Negri, παρουσίασε μια σειρά από τροπικότητες και μηχανισμούς της. Στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* και πιο συγκεκριμένα στο ενδέκατο κεφάλαιο για τη *Συνεργασία*, στο δωδέκατο κεφάλαιο για τον *Καταμερισμό της εργασίας και τη μανιφακτούρα* και στο δέκατο τρίτο κεφάλαιο για τις *Μηχανές και τη μεγάλη βιομηχανία*. Υπό αυτό το πρίσμα, δεν θα ήταν λάθος να υποστηρίξουμε ότι ο Foucault στο *Επιτήρηση και Τιμωρία* «διαβάζει» αυτά τα ιστορικά τμήματα του *Κεφαλαίου* συμπτωματολογικά¹²¹, με σκοπό να εξάγει την έννοια βίας και εξουσίας που αντιστοιχεί στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Πιο συγκεκριμένα, ο Foucault φαίνεται να ξεκινά «την ανάγνωση του έργου του Μαρξ από το τέταρτο μέρος, το οποίο είναι αφιερωμένο στην “Παραγωγή της σχετικής υπεραξίας (Mehrwert)”»: πράγματι, εκεί ακριβώς θεωρεί ότι εμφανίζονται για πρώτη φορά τα στοιχεία που επιτρέπουν να προσδιοριστεί μία νέα μορφολογία εξουσίας που αναγγέλλεται στα τέλη του 18^{ου} αιώνα από έναν θεωρητικό όπως ο Bentham, δηλαδή η μορφολογία της “αστικής εξουσίας”, αφού ο Foucault κρίνει ότι ο Μαρξ συνέβαλε τα μέγιστα στην ανάλυση των μηχανισμών της, δηλαδή των ιδιαίτερων διαδικασιών που άπτονται μιας τεχνολογίας της εξουσίας¹²². Σ’ αυτό το παράρτημα, θα προσπαθήσουμε να ανασυγκροτήσουμε αυτόν τον τύπο βίας και εξουσίας, διαβάζοντας παράλληλα το τέταρτο μέρος του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* και το τρίτο μέρος του *Επιτήρηση και Τιμωρία*.

Σύμφωνα με τον Negri το στέριωμα και η ανάπτυξη της κεφαλαιακής σχέσης αποτελεί αίτιο και αποτέλεσμα της ανάδυσης και γενίκευσης της πειθαρχικής εξουσίας. Γράφει ο Foucault:

Η πολιτική επένδυση του σώματος είναι συνυφασμένη, ακολουθώντας σύνθετες και αμοιβαίες σχέσεις, με την οικονομική χρήση του· σε μεγάλο βαθμό το σώμα επενδύεται από σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας καθόσον συνιστά παραγωγική δύναμη· από την άλλη,

¹²⁰ A. Negri, *Insurgencies: Constituent Power and the Modern State*, ο.π., σελ. 256. Οι υπογραμμίσεις δικές μου.

¹²¹ J. Read, *Micro-Politics of Capital*, ο. π., σελ. 85 κ’ P. Macherey, *Φουκώ και Μαρξ*, μτφρ. Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2014, σελ. 20.

¹²² P. Macherey, *Φουκώ και Μαρξ, Το παραγωγικό Υποκείμενο*, ο.π., σελ. 19.

ωστόσο, η συγκρότησή του ως εργασιακή δύναμη είναι εφικτή μόνο αν εντάσσεται σε ένα σύστημα καθυπόταξης (όπου η ανάγκη συνιστά επίσης ένα πολιτικό εργαλείο που επιμελώς διευθετείται, υπολογίζεται και χρησιμοποιείται). Το σώμα γίνεται χρήσιμη δύναμη μόνο αν είναι ταυτοχρόνως παραγωγικό σώμα και καθυποταγμένο σώμα¹²³.

Η εργατική δύναμη (που ο Μαρξ θεωρούσε θεμελιώδη θεωρητική του επινόηση και σημείο τομής του με την ρικαρδιανή Πολιτική Οικονομία) αποτελεί το πεδίο εφαρμογής των πειθαρχικών μηχανισμών. Στο ίδιο το σώμα της συντελείται, αυτή τη φορά, μία ακόμη μορφή διαχωρισμού που προϋποθέτει η «κανονική» λειτουργία του κεφαλαίου. Όπως είπαμε, στη σφαίρα της ανταλλαγής, ο κάτοχος χρήματος δεν αγοράζει την εργατική δύναμη καθεαυτή, δεν αγοράζει το «σώμα του εργάτη», αλλά την «ικανότητά του για εργασία», η οποία παραχωρείται από τον νόμιμο ιδιοκτήτη της για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα. Έτσι, κατά έναν ιδιαίτερο τρόπο, το καθεστώς μισθωτής σχέσης στηρίζεται στον *διαχωρισμό της υπόστασης* της εργατικής δύναμης από την *απασχόλησή* της κατά τη διαδικασία παραγωγής· στηρίζεται στη διαίρεσή της σε μία υποτιθέμενη «φυσική» και «βιολογική» προδιάθεση που φέρει το ανθρώπινο σώμα και σε μία καθαρά κοινωνική και απόκρυφη πτυχή της, που δύναται να υπολογιστεί και να διαμορφωθεί¹²⁴. Όπως σημειώνει ο Macherey, αυτή η διαίρεση δεν έχει τίποτα το φυσικό, αλλά συνιστά μία «τεχνική διαδικασία» που προκύπτει από την εγκαθίδρυση μιας ιδιόμορφης σχέσης εξουσίας. Η σχέση κεφαλαίου, λοιπόν, συγκροτεί τις κοινωνικές συνθήκες που επιτρέπουν την υλική διάκριση και αυτονόμηση μιας δύναμης από τη δράση της. Η εργατική δύναμη διαχωρίζεται και διαιρείται στο μεταφυσικό δίπολο δυνατότητα και πραγματικότητα, «δυνάμει» και «ενεργεία». Αυτή η διαίρεση δεν προκύπτει από τη «φύση» της έννοιας «εργατική δύναμη» εν γένει, αλλά αποτελεί μια ιστορικά συγκεκριμένη κοινωνική σχέση. Η μεταφυσική μετουσιώνεται σε πραγματικότητα με υλική δραστηριότητα και αποτελεσματικότητα· μεταβαίνει

¹²³ M. Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η γέννηση της φυλακής*, ο.π., σελ. 35. Όπως γράφει στον πρώτο τόμο της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας*: «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η βιοεξουσία ήταν ένα απαραίτητο στοιχείο για την ανάπτυξη του καπιταλισμού, καθώς ο τελευταίος δεν μπορούσε να διασφαλιστεί παρά με τίμημα την ελεγχόμενη ένταξη των σωμάτων στον μηχανισμό παραγωγής και μέσω μιας προσαρμογής των πληθυσμιακών φαινομένων στις οικονομικές διαδικασίες. Αλλά απαίτησε ακόμη περισσότερα· χρειάστηκε την αύξηση των μεν και των δε, την ενίσχυσή τους και συγχρόνως την ευχρηστία και την ευπειθείά τους· χρειάστηκε μεθόδους εξουσίας ικανές να αυξήσουν τις δυνάμεις, τις δεξιότητες, την ζωή εν γένει, δίχως ωστόσο να δυσχεραίνουν την καθυπόταξή τους· αν η ανάπτυξη των μεγάλων κρατικών μηχανισμών ως *θεσμών* εξουσίας, διασφάλισε τη διατήρηση των παραγωγικών σχέσεων, από την άλλη τα υποτυπώδη στοιχεία ανατομοπολιτικής και βιοπολιτικής που επινοήθηκαν των 18^ο αιώνα ως *τεχνικές* εξουσίας, οι οποίες ήταν παρούσες σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού σώματος και χρησιμοποιούνταν από εξόχως διαφορετικούς θεσμούς (την οικογένεια αλλά και τον στρατό, το σχολείο ή την αστυνομία, την ατομική ιατρική ή τη διαχείριση των συλλογικών οντοτήτων), έδρασαν στο επίπεδο των οικονομικών διαδικασιών, της εκδίπλωσής τους, των δυνάμεων που ενεργοποιούνται σ' αυτές και τις υποστηρίζουν· λειτούργησαν επίσης ως παράγοντες διακρίσεων και κοινωνικής ιεράρχησης, επιδρώντας στις αμοιβαίες δυνάμεις των μεν και των δε, διασφαλίζοντας σχέσεις κυριαρχίας και φαινόμενα ηγεμονίας· η προσαρμογή της συσσώρευσης των ανθρώπων στη συσσώρευση του κεφαλαίου, η συνάρθρωση της ανάπτυξης των ανθρώπινων ομάδων με την επέκταση των παραγωγικών δυνάμεων και τη διαφορική κατανομή του κέρδους έγιναν εν μέρει εφικτές από την άσκηση της βιοεξουσίας υπό τις πολλαπλές μορφές και διαδικασίες της. η επένδυση του έμβιου σώματος, η αξιοδότησή του και η κατανομητική διαχείριση των δυνάμεών του ήταν απαραίτητες εκείνη τη στιγμή» (M. Foucault, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας* τ.1, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2011, σελ. 164-165).

¹²⁴ P. Macherey, *Φουκώ και Μαρξ, Το παραγωγικό Υποκείμενο*, ο.π., σελ. 23-25. Βλ. κ' 28-29 κ' 31-36.

από τον «κόσμο των ιδεών» στον «κόσμο των ανθρώπων». Με άλλα λόγια, η μεταφυσική «εισάγεται στη σφαίρα της παραγωγής»¹²⁵.

Πάνω σε αυτόν τον διχασμό του υποκειμένου της εργασίας στήνεται το «ταχυδακτυλουργικό κόλπο» της εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης και της παραγωγής της υπεραξίας. Όπως είπαμε, το κέρδος που αποκομίζει η τάξη των κεφαλαιοκρατών δεν συνιστά παραβίαση των νόμων της εμπορευματικής ανταλλαγής. Η εκμετάλλευση της εργατικής τάξης δεν σχετίζεται, κατά κανέναν τρόπο, με το επίπεδο των μισθών ή με τις συνθήκες εργασίας. Ο κεφαλαιοκράτης δεν αποσπά κάτι που ανήκει στον εργάτη. Το μυστικό της παραγωγής της υπεραξίας προκύπτει από τον *διαχωρισμό της εργατικής δύναμης από τη χρήση της*. Αυτό που κομίζει και αξιοποιεί ο κεφαλαιοκράτης δεν είναι ακριβώς το ίδιο με αυτό που δίνει ως αντάλλαγμα στον μισθωτό για την εκμετάλλευση της εργατικής του δύναμης. Παρότι το εμπόρευμα εργατική δύναμη πληρώνεται στην «πραγματική του αξία», ο κάτοχός της εντέλει δεν λαμβάνει την ίδια «ποσότητα» αξίας με αυτή που κομίζει τελικά ο κεφαλαιοκράτης με την αξιοποίησή της. Αυτό που αποκτά ο κεφαλαιοκράτης είναι η δυνατότητα αξιοποίησης της εργατικής δύναμης πέραν της αξίας της, υπό τους Κανόνες που ορίζει η εμπορευματική παραγωγή. Ο εργάτης, στη σφαίρα της ανταλλαγής, κομίζει *νεκρή εργασία* (αντικειμενοποιημένη – αποκρυσταλλωμένη εργασία), δηλαδή έναν μισθό με βάση τον οποίο μπορεί να αναπαραχθεί ο ίδιος, ενώ ως αντάλλαγμα ο κεφαλαιοκράτης λαμβάνει *ζωντανή εργασία*, δηλαδή τη δυνατότητα ενεργοποίησης της εργατικής δύναμης (στη σφαίρα της παραγωγής) και κατά συνέπεια, τη δυνατότητα εξαγωγής κέρδους. Υπό αυτήν την έννοια, η εργατική δύναμη δεν αποτελεί ίδια πραγματικότητα για τον «φυσικό φορέα» της και γι' αυτόν που την θέτει σε κίνηση. Η χρήση της, κατά έναν περίεργο τρόπο, έχει ανεξαρτητοποιηθεί και αυτονομηθεί από την υπόστασή της. Η αξιοποίηση της ζωντανής εργασίας, λοιπόν, συνεπάγεται την ένταξή της σε έναν μηχανισμό όπου οι διάφορες «σωματικές και πνευματικές» ικανότητές της μπορούν να διαπλαστούν και να κανονικοποιηθούν με βάση τους «νόμους» και τους *Κανόνες* της εμπορευματικής παραγωγής.

Άρα, η «κανονική» λειτουργία του κεφαλαίου θεμελιώνεται σε μία ιδιαίτερη σχέση εξουσίας που μετουσιώνει μία νοητική κατασκευή σε πραγματικότητα. Υπό το καθεστώς της μισθωτής σχέσης, η εργατική δύναμη συνιστά μία «δύναμη» με την αριστοτελική έννοια του όρου. Συνιστά μία οιονεί ύπαρξη που «βρίσκεται μεταξύ είναι και μη είναι». Η αστική τάξη «αντλεί το μέγιστο που μπορεί από αυτή την αμφισημία: πληρώνει με τον μισθό την εργατική δύναμη ως προς αυτό που “είναι ήδη”, ως *Arbeitskraft*, επιφυλασσόμενος του δικαιώματος να τη χρησιμοποιήσει ως αυτό που δεν “είναι ακόμη”, ως *Arbeitvermögen*, την οποία, για να θέσει σε λειτουργία, προτίθεται να διαπλάσει κατά το δοκούν»¹²⁶. Έτσι, αυτή η «στοιχειωμένη αντικειμενικότητα» αποτελεί μια *πραγματική αφαίρεση* με την ιδιάζουσα υλικότητα και τη δραστηριότητα που της προσιδιάζει. Δημιουργεί τις συνθήκες που επιτρέπουν να νοηθεί μια δύναμη απομονωμένη και ανεξάρτητη από την ενεργοποίησή της. Σε αυτόν τον διχασμό της

¹²⁵ P. Macherey, ο.π., σελ. 47-48.

¹²⁶ P. Macherey, ο.π., σελ. 46.

εργατικής δύναμης στήνεται και ολόκληρο το παγνίδι της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, της αύξησης της παραγωγής της υπεραξίας και της πειθάρχησης της εργατικής τάξης.

Ο τύπος βίας και εξουσίας που αντιστοιχεί στην κεφαλαιακή σχέση δεν παίρνει τη μορφή ενός αποκάλυπτου εξαναγκασμού ή ενός κατασταλτικού μηχανισμού· αντίθετα, λειτουργεί μέσω της οργάνωσης των δυνάμεων, της αύξησης της παραγωγικότητάς τους και της οικονομικής χρήσης τους, εξασφαλίζοντας τα βέλτιστα αποτελέσματα με τις λιγότερες αποτυχίες και κενά. Σ' αυτό το πλαίσιο, η εργατική δύναμη ως «δυνάμει δυνάμεις» μπορεί να μετασχηματιστεί, να τροποποιηθεί και να αντιμετωπιστεί με ελαστικότητα. Αυτή η σχέση εξουσίας δεν εγκαθιδρύεται στη σφαίρα της συνείδησης - το υποκείμενο δεν εσωτερικεύει την καταστολή – αλλά δρα στο επίπεδο του σώματος. Δεν ασκείται επί συντελεσμένων δράσεων των ατόμων, αλλά επί πιθανών δράσεων «δομώντας ένα πεδίο ενδεχόμενης δράσης». Όπως γράφει ο Foucault:

[Ε]νεργεί στο πεδίο της δυνατότητας όπου έρχεται να εγγράφει η συμπεριφορά των δρώντων υποκειμένων: παρακινεί, επάγει, εκτρέπει, διευκολύνει ή κάνει κάτι πιο δύσκολο, διευρύνει ή περιορίζει, καθιστά κάτι περισσότερο ή λιγότερο πιθανό· οριακά εξαναγκάζει ή εμποδίζει απολύτα· αλλά είναι πάντα ένας τρόπος δρα ενάντια σε ένα ή σε πολλά δρώντα υποκείμενα, κι αυτό στο βαθμό που αυτά δρουν ή είναι επιδεκτικά δράσης. Μια δράση πάνω σε δράσεις¹²⁷. Μπορούμε να ονομάσουμε “πειθαρχίες” όλες αυτές τις μεθόδους που επιτρέπουν τον σχολαστικό έλεγχο των λειτουργιών του σώματος, που διασφαλίζουν τη σταθερή καθυπόταξη των δυνάμεών του, και τους επιβάλλουν μια σχέση ευπείθειας-χρησιμότητας¹²⁸.

Αυτή η μορφή βίας και εξουσίας αποτελεί μία «πολιτική ανατομία της λεπτομέρειας» που δεν εντοπίζεται και δεν ανάγεται σε έναν προνομιακό θεσμό-κέντρο. «[Οι] πειθαρχί[ες] δεν μπο[ρούν] να ταυτιστούν [...] με κάποιον μηχανισμό. Είναι ένας τύπος εξουσίας, μια τροπικότητα για την άσκησή της, που περιλαμβάνει ένα ευρύ σύνολο εργαλείων, τεχνικών, μεθόδων, επιπέδων εφαρμογής, στόχων»¹²⁹. Οι πειθαρχίες είναι μια τεχνολογία που διαπερνά τους διάφορους θεσμούς και μηχανισμούς και δεν συγκεντρώνονται σε έναν προνομιακό τόπο, αλλά αποτελούν τη μέθοδο που συναρμολογεί τις μηχανές που διαπερνά. Δεν εντοπίζονται σε κάποιο κεντρικό σημείο όπως το Κράτος, αλλά στο «ασταθές έδαφος των σχέσεων δύναμης που γεννούν αδιάκοπα, λόγω της ανισότητάς τους, καταστάσεις εξουσίας, πάντοτε, όμως, τοπικές και ευμετάβλητες»¹³⁰. Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι οι σχέσεις εξουσίας δεν επιβάλλονται «από τα πάνω», από κρατικές κυβερνήσεις ή κάποιους προνομιακούς θεσμούς, αλλά συγκροτούνται «από τα κάτω». Η ορθολογικότητά τους έγκειται στις τακτικές και στρατηγικές τους που σκιαγραφούν «συνολικούς σχηματισμούς» και διασπείρονται στα διάφορα επίπεδα του κοινωνικού οργανώνοντάς τα.

¹²⁷ M. Foucault, *Μικροφυσική της Εξουσίας*, μτφρ Λ. Τρουλινού, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1991, σελ. 92.

¹²⁸ M. Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία*, ο.π., σελ. 157.

¹²⁹ M. Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία*, ο.π., σελ. 245 κ' J. Read, *The Micro-Politics of Capital*, ο.π., 86-87.

¹³⁰ M. Foucault, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας* τ.1, ο.π., σελ. 110.

XVI. Το διάγραμμα που σχεδιάζει ο Foucault αναδεικνύει μια «χωροχρονική πολλαπλότητα», με βάση την οποία οργανώνονται πολλές υλικές πραγματικότητες και στοχοθετημένες λειτουργίες¹³¹. Πιο συγκεκριμένα, με την *τέχνη της κατανομής* και με τον *έλεγχο της δραστηριότητας* συγκροτείται ένας *πειθαρχικός χώρος και χρόνος*. Οι πειθαρχίες κατανέμουν τη μάζα εργατών στον χώρο μέσω διαφόρων τεχνικών. Αρχικά, απαιτούν την *περίφραξη* του πεδίου εργασίας, «την εξειδίκευση ενός χώρου ετερογενούς προς τους άλλους και περιχαρακωμένου· ενός προστατευόμενου χώρου της πειθαρχικής μονοτονίας»¹³². Κατά δεύτερον, οι πειθαρχικοί μηχανισμοί αξιοποιούν μια τεχνική που διαπερνά τον χώρο πιο ευέλικτα και περίτεχνα, την *αρχή του διατετραγωνισμού*. Σύμφωνα με αυτή την αρχή, τα άτομα δεν πρέπει να συγχωνεύονται, να συσσωματώνονται, να ομαδοποιούνται αλλά πρέπει να απομονώνονται, να εξατομικεύονται, να απομακρύνονται σε διαφορετικές θέσεις, οι οποίες τείνουν να γίνουν όσα είναι και τα σώματα που εγκλείουν. Το κάθε άτομο πρέπει να αντιστοιχεί σε μία συγκεκριμένη θέση και η κάθε θέση πρέπει να αντιστοιχεί σε ένα συγκεκριμένο άτομο. Οι μετέωρες, χαλαρές ή τυχαίες κατανομές και συσσωματώσεις, οι άσκοπες και διάχυτες κινήσεις των ατόμων πρέπει να εξαφανιστούν. Στόχος του πειθαρχικού χώρου είναι να γνωρίσει, να ελέγξει και να χρησιμοποιήσει τα σώματα. Έτσι, εμφανίζεται ένας αναλύσιμος χώρος, ο οποίος, σύμφωνα με τον Foucault, πρωτοεμφανίζεται στα μοναστήρια· ένας χώρος κυψελοειδής, ένας χώρος αποτελούμενος από κελιά. Αυτός ο χώρος αρχίζει σταδιακά εκτός από την επιτήρηση, τον εντοπισμό και την απομόνωση να καθορίζει *λειτουργικές θέσεις*, να δημιουργεί χρήσιμα-παραγωγικά σημεία. Τέλος, με την *τέχνη της βαθμιδωτής κατάταξης*, τα σώματα εξατομικεύονται με μια τοποθέτηση. Τα άτομα των διαφόρων θέσεων ορίζονται με βάση αυτή και είναι εναλλάξιμα μεταξύ τους, διαμοιράζονται και διακρίνονται σε ένα δίκτυο σχέσεων. Παρατηρούμε ότι οι πειθαρχίες διαμορφώνουν έναν χώρο εργασίας που θυμίζει κυψελωτά κελιά, ενώ ορίζουν συγκεκριμένες θέσεις και βαθμίδες μέσω των οποίων διασφαλίζεται η σταθεροποίηση και ταυτόχρονα καθίστανται δυνατές η κυκλοφορία και οι εναλλαγές. Συγκροτούν έναν άξονα που δύναται να συνδέσει το ενικό με το πολλαπλό· επιτρέπουν την εξατομίκευση ενός ατόμου, αλλά και τη διάταξη μιας δεδομένης μάζας. Η μερική εργασία, όπως την περιγράφει ο Μαρξ στο δωδέκατο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου, Καταμερισμός της εργασίας και Μανιφακτούρα*, είναι αποτέλεσμα ακριβώς αυτού του πειθαρχικού χώρου. Όπως γράφει,

η μερική εργασία τελειοποιείται, όταν αυτοτελοποιηθεί και γίνει αποκλειστική λειτουργία ενός προσώπου. Η διαρκής επανάληψη της ίδιας περιορισμένης δράσης και η συγκέντρωση της προσοχής σ' αυτή την περιορισμένη δράση διδάσκουν με την πείρα να πετυχαίνεται το επιδιωκόμενο ωφέλιμο αποτέλεσμα με τη μικρότερη δυνατή κατανάλωση δύναμης¹³³.

Υπό αυτό το πρίσμα, ο «συνδυασμένος συνολικός εργάτης», ως ο ζωντανός μηχανισμός της μανιφακτούρας αποτελεί τον τρόπο σύνδεσης των απομονωμένων μερικών εργατών.

¹³¹ G. Deleuze, *Φουκώ*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2005, σελ. 67-68.

¹³² M. Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία*, ο.π., σελ. 162.

¹³³ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 355.

Ο έλεγχος της παραγωγικής δραστηριότητας καθορίζεται από μία συγκεκριμένη άρθρωση του χρόνου. Αρχικά, γίνεται χρήση του με τρεις βασικές μεθόδους: το ωρολόγιο πρόγραμμα, τον εξαναγκασμό σε καθορισμένες ασχολίες και τη ρύθμιση επαναληπτικών κύκλων. Ο πειθαρχικός χρόνος τεμαχίζεται, εκλεπτύνεται, μετριέται και υπολογίζεται (ώρες, λεπτά, δευτερόλεπτα)· είναι καθαρός, χωρίς κενά. Την ίδια στιγμή χαρακτηρίζεται από ακρίβεια και ευρυθμία, ενώ καθ' όλη τη διάρκειά του τα σώματα οφείλουν να μένουν προσηλωμένα στην εργασία τους. Δεύτερον, η πράξη είναι επεξεργασμένη χρονικά, οι ενέργειες και οι κινήσεις αναλύονται και ρυθμίζονται με έναν συγκεκριμένο βαθμό ακρίβειας· η θέση και η στάση του σώματος καθορίζονται, ενώ σε κάθε κίνηση, αποδίδεται μία κατεύθυνση, ένα «εύρος» και μία διάρκεια· ο χρόνος διαπερνά και διαπλάθει το σώμα, συγκροτεί νέες μορφές του. Σ' αυτή τη βάση, *συσχετίζονται τα σώματα και οι κινήσεις* και επιβάλλεται μια αποτελεσματικότερη σχέση μεταξύ τους, μέσω μίας οικονομικής χρήσης του χρόνου. Το σώμα, επίσης, πρέπει να *συναρθρωθεί με το αντικείμενό του*. «Η πειθαρχία ορίζει κάθε σχέση που το σώμα πρέπει να διατηρεί με το αντικείμενο το οποίο χειρίζεται. Περιγράφει μια ακριβή σύμπλεξη ανάμεσα στο ένα και στο άλλο»¹³⁴. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας προϋποθέτει τη στενή σύζευξη άψυχων και ανθρώπινων εργαλείων και μηχανών. Το σώμα συμπλέκεται, δηλαδή, με το αντικείμενό του δημιουργώντας ένα σώμα-εργαλείο, ένα σώμα-μηχανή. Τέλος, έρχεται η *εξαντλητική χρησιμοποίηση*. Ο χρόνος δεν πρέπει να χάνεται, πρέπει διαρκώς να καλύπτονται τα κενά του, πρέπει όλο και περισσότερο να εξαντλείται, να χρησιμοποιείται, να αξιοποιείται. Ο πειθαρχικός χρόνος διαιρείται αυστηρά σε διαδοχικά ή παράλληλα μέρη, των οποίων οι βαθμίδες οργανώνονται με βάση ένα γενικότερο αναλυτικό σχήμα που τις συνενώνει και τις κατευθύνει σε έναν συγκεκριμένο τελικό σκοπό. Αυτός ο χρόνος είναι ένας χρόνος γραμμικός, προγκρεσιβιστικός, επαναληπτικός, σωρευτικός, ενώ η σειριακή διάταξή του «επιτρέπει μια ολόκληρη επένδυση της διάρκειας από την εξουσία: παρέχει τη δυνατότητα ενός λεπτομερούς ελέγχου και μιας κατά σημεία παρέμβασης [...] σε κάθε χρονική στιγμή»¹³⁵.

Σ' αυτό το «χωροχρονικό» πεδίο, οι πειθαρχίες κατασκευάζουν μία «μηχανή» που συναρθρώνει ανθρώπους και πράγματα, με στόχο τη μεγιστοποίηση των αποτελεσμάτων της. *Συνθέτει τις διάφορες δυνάμεις* και συγκροτεί μία ενιαία παραγωγική δύναμη, μη αναγώγιμη στα επιμέρους κομμάτια της ή στο άθροισμά τους. Πρώτη προϋπόθεση της συγκρότησης αυτής της ιδιαίτερης μηχανής είναι η συγκέντρωση μιας μάζας εργαζομένων στον ίδιο τόπο. Όπως γράφει ο Μαρξ:

[Η] κεφαλαιοκρατική παραγωγή αρχίζει στην πραγματικότητα από τη στιγμή που το ίδιο το ατομικό κεφάλαιο απασχολεί ταυτόχρονα ένα μεγαλύτερο αριθμό εργατών, επομένως από τη στιγμή που το προτσές της εργασίας επεκτείνει τις διαστάσεις του και προσφέρει προϊόντα σε μεγαλύτερη ποσοτική κλίμακα. Η δράση ενός μεγαλύτερου αριθμού εργατών στο ίδιο χρονικό διάστημα, στον ίδιο χώρο (ή αν θέλετε στο ίδιο πεδίο εργασίας) για την

¹³⁴ M. Foucault, ο.π., σελ. 174.

¹³⁵ M. Foucault, ο.π., σελ. 183.

παραγωγή του ίδιου είδους εμπορεύματος, κάτω από τις διαταγές του ίδιου κεφαλαιοκράτη αποτελεί ιστορικά και εννοιακά το σημείο αφετηρίας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής¹³⁶.

Το κάθε ενικό σώμα συνιστά ένα στοιχείο, μετατρέπεται σε ένα εξάρτημα που συναρθρώνεται με τα υπόλοιπα εξαρτήματα της συνολικής μηχανής. Το σώμα του εργάτη μετασχηματίζεται σε ένα «μονόπλευρο όργανο», σε ένα σώμα-μέρος που οι διάφορες λειτουργίες του περιστέλλονται με σκοπό να ενταχθεί σε ένα ευρύτερο σύνολο. Μ' αυτόν τον τρόπο συγκροτείται μία «ανυψωμένη παραγωγική δύναμη» που προκύπτει από τη συγκεκριμένη μορφή συνδυασμού τους.

[Το] μηχανικό άθροισμα των μεμονωμένων εργατών διαφέρει από το κοινωνικό δυναμικό που αναπτύσσετε όταν πολλά χέρια ταυτόχρονα εκτελούν από κοινού το ίδιο αδιαμοίραστο έργο, λχ. όταν πρόκειται να σηκώσουν ένα βάρος, να γυρίσουν ένα στρόφαλο ή να παραμερίσουν από το δρόμο ένα εμπόδιο. Στις περιπτώσεις αυτές το αποτέλεσμα της συνδυασμένης εργασίας είτε δεν μπορούσε να επιτευχθεί καθόλου από τους μεμονωμένους εργάτες, είτε μπορούσε να επιτευχθεί μόνο σε μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, είτε μόνο σε πολύ μικρές διαστάσεις. Δεν πρόκειται εδώ μόνο για το ανέβασμα της ατομικής παραγωγικής δύναμης με τη συνεργασία, αλλά για τη δημιουργία μιας παραγωγικής δύναμης που αυτή καθαυτή πρέπει νάναι μαζική δύναμη¹³⁷.

Από τη συγχώνευση πολλών διακριτών δυνάμεων προκύπτει μία «συνολική δύναμη» που ανεβάζει «την ικανότητα για εργασία» των μεμονωμένων ατόμων έτσι ώστε να παράγεται, σε μία εργάσιμη μέρα, ένα πολύ μεγαλύτερο συνολικό προϊόν από αυτό που θα παρήγαγε ο ίδιος αριθμός εργατών αν εργαζόταν ο καθένας ξεχωριστά. Αυτό επιτυγχάνεται με τη διάταξη των σωμάτων – μερών στον χώρο και με τον *συνδυασμό των διαφορετικών χρονολογικών σειρών*. Οι χρόνοι των επιμέρους εξαρτημάτων πρέπει να συνδυαστούν και να σχηματίσουν ένα νέο «σύνθετο χρόνο»¹³⁸. Τέλος, η σύνθεση των δυνάμεων απαιτεί ένα «ακριβές σύστημα καθοδήγησης». Η εργασιακή διαδικασία στο σύνολό της πρέπει να ρυθμίζεται και να συντονίζεται μέσω σύντομων και σαφών προσταγών.

Με τη συνεργασία πολλών μισθωτών εργατών η εξουσία του κεφαλαιοκράτη εξελίσσεται σε απαίτηση για την πραγματοποίηση του ίδιου του προτσές της εργασίας, σε πραγματικό όρο της παραγωγής. Το πρόσταγμα του κεφαλαιοκράτη στο πεδίο της παραγωγής γίνεται τώρα τόσο απαραίτητο, όσο το πρόσταγμα του στρατηγού στο πεδίο της μάχης. Κάθε άμεσα κοινωνική ή από κοινού εργασία σε σχετικά μεγάλη κλίμακα χρειάζεται λίγο-πολύ μια

¹³⁶ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τ.1, ο.π., σελ. 337.

¹³⁷ Κ. Μαρξ, ο.π., σελ. 341.

¹³⁸ Μ. Foucault, ο.π., σελ. 188. Γράφει ο Μαρξ: «Από τη μία μεριά η συνεργασία επιτρέπει να διευρύνεται στο χώρο η σφαίρα της εργασίας και για ορισμένα προτσές εργασίας τη συνεργασία την απαιτεί κιόλας η διάταξη στο χώρο του αντικειμένου της εργασίας, όπως στην αποξήρανση γαιών, στην ανέγερση αναχωμάτων, στην άδρευση, στο άνοιγμα διωρύγων, στην κατασκευή δρόμων, σιδηροδρομικών γραμμών κτλ. Από την άλλη, η συνεργασία κάνει δυνατό τον περιορισμό στο χώρο του πεδίου της παραγωγής σε σχέση με την κλίμακα της παραγωγής. Αυτός ο περιορισμός στον χώρο της σφαίρας της εργασίας με τη ταυτόχρονη διεύρυνση της σφαίρας δράσης της, οπότε εξοικονομούνται ένα σωρό μη παραγωγικά έξοδα (*faux frais*), πηγάζει από τη συσσώρευση των εργατών, το συμπλησίασμα διαφόρων προτσές εργασίας και τη συγκέντρωση των μέσων παραγωγής» (Κ. Μαρξ, ο.π., σελ. 344).

διεύθυνση, που να εναρμονίζει τις ατομικές δραστηριότητες και να εκτελεί τις γενικές λειτουργίες που πηγάζουν από την κίνηση του συνολικού παραγωγικού σώματος, σε διάκριση από την κίνηση των αυτοτελών οργάνων του. Ένας μοναχός βιολίστας διευθύνει τον ίδιο τον εαυτό του, ενώ μια ορχήστρα χρειάζεται τον μαέστρο της¹³⁹.

Το κεφάλαιο, ως μαέστρος της παραγωγικής διαδικασίας, προσδιορίζει και διευθύνει τις επιμέρους κινήσεις των εργαζομένων με τέτοιο τρόπο ώστε να συνιστούν μια ορχήστρα, έναν ενιαίο μηχανισμό όπου τα μέρη του αποκτούν τη θέση και τη λειτουργία τους, σε σχέση με τα υπόλοιπα μέρη του όλου. Από την άλλη, το κεφάλαιο, ως στρατηγός, επιβάλλει στη «μονάδα» που διοικεί έναν καθορισμένο τύπο κινητικότητας. Η «μονάδα» πρέπει να εργάζεται σαν να ήταν ένας μονάχα άνθρωπος· κάθε πρωτοβουλία, κάθε παρέκκλιση από τον τύπο που ορίζει ο στρατηγός τείνει να διαλύσει ολόκληρο τον σχηματισμό και πρέπει να εξαιρεθεί.

Οι πειθαρχίες δεν εφαρμόζονται σε μεμονωμένα άτομα αλλά σε πολλαπλότητες. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι η διαδικασία παραγωγής εμπορευμάτων και η εκμετάλλευση των εργαζομένων έχει ως προϋπόθεση και όρο, εκτός από τον διαχωρισμό που υφίσταται στο σώμα της εργατικής δύναμης, τη συγκρότηση και εκμετάλλευση ενός συνολικού εργαζόμενου μηχανισμού. Όπως σημειώνει ο Μαρξ, ο κεφαλαιοκράτης παρότι συνάπτει σύμφωνο με κάθε εργάτη ξεχωριστά, εκμεταλλεύεται τη συνδυασμένη εργατική τους δύναμη, εκμεταλλεύεται τη σύνθεση των δυνάμεών τους. Μισθώνει τον κάθε εργάτη αυτόνομα, ενώ τους αξιοποιεί ως μία ενιαία παραγωγική δύναμη¹⁴⁰. Έτσι, η ένταξη της εργατικής δύναμης σε έναν πειθαρχικό χώρο και χρόνο και η κατανάλωσή της ως μία μαζική δύναμη επιτρέπει την «βέλτιστη» χρήση της και τη μεγιστοποίηση της παραγωγικότητάς της· ως σώμα – μέρος του συλλογικού εργαζόμενου έχει μετασχηματιστεί ποιοτικά και δύναται να υπολογιστεί, να εξορθολογιστεί και να τροποποιηθεί ακόμα και ως προς τις πιο ελάχιστον συμπεριφορές της, ως προς τις μοριακές λειτουργίες της.

Η πειθαρχική εξουσία είναι η *τέχνη της ορθής εκγύμνασης*. Όπως είπαμε, συνδυάζει και συνθέτει τις διάφορες δυνάμεις για να τις πολλαπλασιάσει και να τις χρησιμοποιήσει. «Εκγυμνάζει» την ασταθή μάζα, μεταχειρίζεται τα άτομα ως αντικείμενα και εργαλεία με σκοπό την οικονομική χρήση τους. Οι πιο διαδεδομένες μέθοδοι και τεχνικές της καθιερώθηκαν και στέριωσαν μέσα από μια μακρά ιστορική πορεία τροποποίησης, διαφοροποίησης και βελτιστοποίησης. Εμείς, εδώ, θα περιοριστούμε στην έκθεση δύο τροπικοτήτων της: στο λεγόμενο *ιεραρχικό βλέμμα* και στην *κανονικοποιητική κύρωση*.

Η άσκηση της πειθαρχίας προϋποθέτει την *ιεραρχική επιτήρηση* ή το λεγόμενο *ιεραρχικό βλέμμα*. «[Μ]ια διάταξη», δηλαδή, «που εξαναγκάζει μέσα από το παιχνίδι του βλέμματος και έναν μηχανισμό όπου οι τεχνικές οι οποίες επιτρέπουν σε κάποιον να κοιτάζει επάγον αποτελέσματα εξουσίας, και όπου, αντιστρόφως, τα μέσα καταναγκασμού καθιστούν απολύτως ορατούς εκείνους στους οποίους ασκούνται»¹⁴¹. Το ιδιάζον γνώρισμα του βλέμματος της επιτήρησης

¹³⁹ Κ. Μαρξ, ο.π., σελ. 346.

¹⁴⁰ Κ. Μαρξ, ο.π., σελ. 348.

¹⁴¹ Μ. Foucault, ο.π., σελ. 196.

είναι ότι κοιτάζει χωρίς να βλέπεται, ενώ ιδανικά θα επέτρεπε, μέσω ενός κεντρικού σημείου-παρατηρητηρίου, ένα μονάχα βλέμμα να εποπτεύει συνεχώς τα πάντα. Αυτή η «σκοτεινή τέχνη του φωτός» καθιστά τα πάντα ορατά και εντοπίσιμα καθώς τα πάντα πρέπει να γίνουν γνωστά. Ο πειθαρχικός χώρος εκτός από την κυψελοειδή του υφή αποτελεί και έναν χώρο που επιτρέπει στο εσωτερικό του έναν λεπτομερή και διεξοδικό έλεγχο. Στα εργοστάσια αυτή η δομή εμφανίζεται όπου υπάρχει αυξημένος καταμερισμός εργασίας και γίνεται αναπόσπαστο κομμάτι της. Εκεί η πειθαρχική επιτήρηση διαρθρώνεται ιεραρχικά. Μεταξύ της ανώτερης βαθμίδας που εκφέρει τις τελικές εντολές και του μεμονωμένου εργάτη υπάρχουν πολλές ενδιάμεσες βαθμίδες που λειτουργούν ως «μεσολαβήσεις». Γράφει ο Μαρξ:

Όπως ένας στρατός χρειάζεται στρατιωτικούς αξιωματικούς (διευθυντές, διαχειριστές) και υπαξιωματικούς της βιομηχανίας (επιστάτες, foremen, overlookers, contremaîtres) που στη διάρκεια του προτσές εργασίας διοικούν εξ ονόματος του κεφαλαίου¹⁴².

Η επιτήρηση αποτελεί ένα ευρύ δίκτυο σχέσεων που διαπερνά όλες τις βαθμίδες που δομεί. Υπό αυτό το πρίσμα, η πειθαρχική εξουσία δεν κατέχεται σαν να ήταν αντικείμενο και δεν μεταβιβάζεται σαν ιδιοκτησία. Πρέπει να νοηθεί ως στρατηγική, ως διάταξη μηχανισμών και ως αλυσίδα. Δεν μπορεί να την ιδιοποιηθεί κανείς, αλλά χρησιμοποιείται και ασκείται μέσω μιας οργάνωσης που θυμίζει δίχτυ¹⁴³. Τα άτομα δεν την αρνούνται και δεν την αποδέχονται, καθώς κυκλοφορούν στα νήματά της και αποτελούν αποτελέσματά της.

Η κανονικοποιητική κύρωση αποτελείται από διάφορους μηχανισμούς. Πρώτα από όλα από ένα μικρό ποινικό μηχανισμό, ένα «υποποινικό» πλαίσιο το οποίο διαθέτει έναν τύπο δικαιοσύνης με δικούς του νόμους, αδικήματα, μορφές κύρωσης και βαθμίδες δικαστικής κρίσης. «Το εργαστήρι, το σχολείο, ο στρατός υπόκειται σε μια μικροποινικότητα του χρόνου (καθυστερήσεις, απουσίες, διακοπή εκτέλεσης καθήκοντος), της δραστηριότητας (απροσεξία, αμέλεια, έλλειψη ζήλου), της συμπεριφοράς (αγένεια, ανυπακοή), του λόγου (φλυαρία, αυθάδεια), του σώματος («λανθασμένες» στάσεις, παράτυπες χειρονομίες, ρυπαρότητα), της σεξουαλικότητας (απρέπεια, άσεμνη στάση)»¹⁴⁴. Αντικείμενο της πειθαρχικής ποινικότητας είναι η παραμικρή παραμέληση, η κάθε μη αναντιστοιχία στους κανόνες, ή με άλλα λόγια, οι αποκλίσεις. Εκεί εντοπίζεται ο τιμωρητικός χαρακτήρας της που έχει ως στόχο τον εκμηδενισμό των αποκλίσεων. Δεν εστιάζει στην καθυπόταξη του ατόμου, αλλά στη διόρθωσή του. Ο πειθαρχικός κολασμός επιστρατεύει τιμωρίες, οι οποίες διδάσκουν, εξασκούν, μαθαίνουν, γυμνάζουν. Η τιμωρία είναι μόνο η μία απόληξη του συστήματος. Η άλλη είναι η ανταμοιβή. Οι διαγωγές και οι επιδόσεις χαρακτηρίζονται ως καλές ή κακές ή αναλύονται ως αριθμητικά δεδομένα, ποσοτικοποιήσιμα. Τέλος, ιεραρχεί με βάση τα δεδομένα, κατανέμοντας τα άτομα ανάλογα με τις αποκλίσεις και τις επιδόσεις τους. Αυτή η ταξινόμηση τείνει να εξαφανιστεί καθώς οι πειθαρχικοί μηχανισμοί συγκροτούν έναν Κανόνα σύμφωνα με τον οποίο πρέπει τα άτομα να διαμορφωθούν.

¹⁴² Κ. Μαρξ, ο.π., σελ. 347.

¹⁴³ Μ. Foucault, *Μικροφυσική της Εξουσίας*, ο.π., σελ. 107.

¹⁴⁴ Μ. Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία*, ο.π., σελ. 204.

«Το κανονικό εγκαθίσταται ως αρχή καταναγκασμού» και συνιστά ένα από τα μείζονα στοιχεία των πειθαρχιών. Όπως υπογραμμίζει ο Macherey, εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με Κανόνα - στον ενικό - διαφορετικοί Κανόνες συνυπάρχουν, αντιτίθενται ή και συγκρούονται σε έναν κοινωνικό σχηματισμό¹⁴⁵. Η εξουσία που εγκαθιδρύουν τείνει να ομογενοποιήσει τις μάζες. Οι διαφορές και οι αποκλίσεις αναλύονται, ταξινομούνται και εντέλει διαπλάθονται. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι Κανόνες και οι συναρμογές τους αποτελούν μία πραγματική και υλική οριοθέτηση. Η εργατική δύναμη, ως παραγωγική δύναμη, μπορεί να ρυθμιστεί και να εκγυμναστεί· δύναται να εξορθολογικοποιηθεί καθώς διαμεσολαβείται από Κανόνες «επιστημονικής οργάνωσης» και χρήσης της. Η εργασία καθίσταται ελαστική και υπολογίσιμη, βάσει «κοινωνικών νόμων» που διαπλάθοντάς την, αυξάνουν την παραγωγικότητά της. Υπό το καθεστώς μισθωτής σχέσης, λοιπόν, το υποκείμενο της εργασίας υπόκειται σε μία παραγωγική διαδικασία που το υπερβαίνει· η «εργασία του» δεν είναι πραγματικά «δική του εργασία», αλλά κανονικοποιημένη «κοινωνική εργασία», ή διαφορετικά «εργασία εν γένει». Στους Κανόνες της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και ανταλλαγής εμπορευμάτων δεν υπόκειται μόνο η εργατική τάξη αλλά και ο κάθε μεμονωμένος κεφαλαιοκράτης. Η εφαρμογή και η περαιτέρω ανάπτυξη των πειθαρχικών μηχανισμών, η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, η διαρκής αναζήτηση τεχνολογικών καινοτομιών κ.ο.κ., αποτελούν τους αναγκαίους νόμους που ο κεφαλαιοκράτης είναι υποχρεωμένος να ακολουθεί, αν επιθυμεί να επιβιώσει ως τέτοιος.

Από τη στιγμή που ο κάτοχος της εργατικής δύναμης υπογράφει το σύμφωνο εργασίας και μεταβαίνει στο πεδίο της παραγωγής «υφίσταται μία οιονεί θαυματουργή μετάλλαξη: παύει να είναι το σώμα του αυτοπροσώπως, η ύπαρξη του οποίου είναι εξ ορισμού διαφορετική από κάθε άλλη, και μετατρέπεται σε “παραγωγικό υποκείμενο”, σε φορέα μιας “εργατικής δύναμης” της οποίας οι επιδόσεις, στον βαθμό που αντιπροσωπεύουν μια διάσταση “κοινωνικής εργασίας”, υποβάλλονται σε κοινή αξιολόγηση· και με αυτόν τον τρόπο δεν υπόκειται απλώς, αλλά και καθυπόκειται»¹⁴⁶. Με το πέρασμα από τη σφαίρα της κυκλοφορίας στη σφαίρα της παραγωγής, το σώμα της εργατικής δύναμης μετασχηματίζεται. Πριν από τη σύμβαση εργασίας ο εργάτης θεωρείται αδιαχώριστος από «την ατομική του ύπαρξη», από το «σύνολο των σωματικών και πνευματικών του ικανοτήτων». Όταν όμως εισέρχεται στο καθεστώς μισθωτής σχέσης, όταν ο κάτοχος χρήματος παραλάβει το εμπόρευμα εργατική δύναμη και το θέσει σε λειτουργία, αλλάζει ριζικά η μορφή του. Ο κεφαλαιοκράτης δικαιούται να τον αξιοποιήσει ως παραγωγική δύναμη, η οποία μπορεί να διαπλαστεί και να κανονικοποιηθεί. Η κεφαλαιακή σχέση, λοιπόν, ως ιδιαίτερο σύστημα εξουσίας, προϋποθέτει τη σύζευξη της ελευθερίας και της αναγκαιότητας· από τη μία ο εργάτης αποτελεί τον ελεύθερο ιδιοκτήτη του σώματός του ενώ από την άλλη υπόκειται σε Κανόνες που τον υπερβαίνουν. Με άλλα λόγια, η «κανονική» λειτουργία του κεφαλαίου έχει ως προϋπόθεση και όρο τη συγκρότηση μιας ιδιαίτερης μορφής υποκειμενικότητας, τον μετασχηματισμό της εργατικής δύναμης σε παραγωγικό υποκείμενο.

¹⁴⁵ P. Macherey, *Φουκώ και Μαρξ*, ο.π., σελ. 73-74. Βλ. κ' E. Balibar, *Ο Φόβος των Μαζών*, μτφρ Μπέτζελος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2010, σελ. 104.

¹⁴⁶ P. Macherey, ο.π., σελ. 30. Βλ. κ' 53-59 κ' J. Read, *The Micro-Politics of Capital*, ο.π., σελ. 86.

XVII. Υπό αυτό το πρίσμα, το κεφάλαιο είναι αδύνατον να νοηθεί ως καθαρή μορφή, ως αντικείμενο προικισμένο με ολόδική του αντικειμενική λογική που κινείται αυτοαναπαραγόμενο και αυτοαξιοποιούμενο «ανταλλάσσοντας τον εαυτό του με τον εαυτό»¹⁴⁷. Η «κανονική» κυκλοφορία του κεφαλαίου είναι αδύνατον να νοηθεί ως μια καθαρά οικονομική κίνηση, ανεξάρτητη από τα υπόλοιπα στοιχεία της κοινωνικο-ιστορικής ολότητας. Το να τοποθετούμε την πρωταρχική συσσώρευση στο εσωτερικό της έννοιας του κεφαλαίου δεν σημαίνει ότι νοούμε τον κεφαλαιοκρατικό κόσμο ως ένα αρπακτικό σύστημα βίας, κλοπής και εξαπάτησης. Μάλλον μας κάνει «να αναρωτηθούμε σε τι συνίσταται ο *κατ' εξαίρεση* χαρακτήρας αυτής της “κατ' εξαίρεση *κατάστασης*”, και μήπως αυτή η εξαίρεση, όπως συμβαίνει με όλες τις εξαιρέσεις, φωτίζει τον κανόνα της, μήπως είναι, εν αγνοία του κανόνα, ο ίδιος ο *κανόνας*»¹⁴⁸. Το να τοποθετούμε λοιπόν την πρωταρχική συσσώρευση στο εσωτερικό της κεφαλαιακής σχέσης συνεπάγεται το να επαναστοχαστούμε την ίδια την έννοια του τρόπου παραγωγής ως σύνθετο δομημένο όλο μη-αναγώγιμο σε ένα «σημείο παρουσίας», σε ένα σταθερό και ακίνητο θεμέλιο. Συνεπάγεται το να επανεξετάσουμε το πρόβλημα της συγκρότησης, της κρυστάλλωσης και της ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατίας υπό το πρίσμα της ριζικής απροσδιοριστίας, της εμμενούς αιτίας και της εγγενώς συγκρουσιακής και ιεραρχικής άρθρωσης των στοιχείων ενός κοινωνικού σχηματισμού. Συνεπάγεται το να διαβάσουμε το *Κεφάλαιο* υπό το φως των αγώνων του μέλλοντος, δηλαδή υπό το φως της αστάθμητης ενδεχομενικότητας της πολιτικής συγκυρίας.

¹⁴⁷ W. Bonefeld, *The Permanence of Primitive Accumulation: Commodity Fetishism and Social Constitution*, στο *The Commoner*, (<http://www.commoner.org.uk>), September 2001, σελ. 5.

¹⁴⁸ L. Althusser, *Αντίφαση και Επικαθορισμός*, στο *Για τον Μαρξ*, ο.π., σελ. 156.

Βιβλιογραφία

Λ. Αλτουσέρ, *Απάντηση στον Τζών Λιούις*, Λιούις Τζ., *Κριτική του έργου του Λουί Αλτουσέρ*, μτφρ. Γ. Κρητικός, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1977

L. Althusser, *Για τον Μαρξ*, μτφ. Τάσος Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2015

L. Althusser, *Letters to D.*, στο *Writings on Psychoanalysis: Freud and Lacan*, εκδ. Columbia University Press, New York 1996

L. Althusser, *Machiavelli and Us*, μτφρ. G. Elliott, εκδ. Verso, London, 1999

L. Althusser , E. Balibar, R. Establet, P. Macherey, J.Ranciere, *Να Διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, μτφρ Δ. Δημούλης, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2003

L. Althusser, *Το υπόγειο ρεύμα του υλισμού της συνάντησης*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2018

M. De Angelis, *Marx and Primitive Accumulation: The continuous character of capital's enclosures*, στο *The Commoner* 2, 2001

M. De Angelis, *Separating the Doing and the Deed: Capital and the Continuous Character of Enclosures*, στο *Historical Materialism*, vol. 12, no. 4, 2004

E. Μπαλιμπάρ, *Από την πάλη των τάξεων στην πάλη χωρίς τάξεις*, στο *Φυλή, Έθνος, Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, μτφρ. Α. Ελεφάντης, Ε. Καλαφάτη, εκδ. Νήσος, Αθήνα 2017

E. Balibar, *Ο Φόβος των Μαζών*, μτφρ Μπέτζελος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2010

E. Μπαλιμπάρ, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, μτφρ. Α. Στυλιανού, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1999

E. Balibar, *Σχετικά με τις θεμελιώδεις έννοιες του Ιστορικού Υλισμού*, στο L. Althusser , E. Balibar, R. Establet, P. Macherey, J.Ranciere, *Να Διαβάσουμε το Κεφάλαιο*, μτφρ Δ. Δημούλης, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 2003

W. Benjamin, *Για μία κριτική της βίας*, εκδ. Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2014

W. Bonefeld, *Capital, Labor and Primitive Accumulation: On Class and Constitution*, στο *The Labor Debate: An Investigation into the Theory and Reality of Capitalist Work*, επιμέλεια A. C. Dinerstein, M. Neary, εκδ. Ashgate Publishing Company, London 2002

W. Bonefeld, *Critical Theory and the Critique of Political Economy. On Subversion and Negative Reason*, εκδ. Bloomsbury, New York 2016

- W. Bonefeld, *The Permanence of Primitive Accumulation: Commodity Fetishism and Social Constitution*, στο *The Commoner*, (<http://www.commoner.org.uk>), September 2001
- W. Bonefeld, *History and Social Constitution: The Primitive Accumulation is not Primitive*, στο *The Commoner* (<http://www.commoner.org.uk>), March 2002, σελ. 2.
- I. Buchanan, *Deleuze and Guattari's Anti – Oedipus. A Reader's Guide*, Continuum International Publishing Group, London 2008
- R. Gunn, *Notes on Class*, στο *Common Sense*, no. 2, 1987
- G. Deleuze, *Φουκώ*, μτφ Τ. Μπέτζελος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2005
- G. Deleuze, F. Guattari, *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια*, 1. *Ο Αντι-Οιδίπους*, μτφ. Β. Πατσογιάννης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2016
- G. Deleuze, F. Guattari, *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια*, 2. *Χίλια Πλατώματα*, μτφ. Β. Πατσογιάννης, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2017
- J. Derrida, *Πολιτική και φιλία. Ο Ζακ Ντεριντά για τον Λουί Αλτουσέρ*, μτφ. Δ. Παπαγιαννάκος κ' Α. Μπαλτάς, εκδ. Εκκρεμές, Αθήνα 1996
- J. Derrida, *Writing and Difference*, μτφ. Α. Bass, εκδ. Routledge, London 2001
- P. Zarembka, *Primitive Accumulation in Marxism, Historical or Trans-historical Separation from means of production?*, στο *The Commoner*, (<http://www.commoner.org.uk>), September 2001
- S. Choat, *Marx through Post-Structuralism. Lyotard, Derrida, Foucault, Deleuze*, Continuum International Publishing Group, London 2010
- R. Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, μτφ. Α. Schwarzschild, εκδ. Routledge, London 2003
- Κ. Μαρξ, *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τ.1^{ος}, μτφ. Δ. Δίβαρης, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1990
- Κ. Μαρξ, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. 2^{ος}, μτφ. Δ. Δίβαρης, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1990
- Κ. Μαρξ, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. 3^{ος}, μτφ. Δ. Δίβαρης, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1992
- Κ. Μαρξ, *Κείμενα από την δεκαετία του 1840, μια ανθολογία*, μτφ. Θ. Γκιούρας, εκδ. ΚΨΜ, Αθήνα 2014

- M. Καρλ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, μτφρ. Χ. Μπαλωμένος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2013
- K. Marx, “Notes” on Adolph Wagner, στο *Later politics writings*, edit. by T. Carver, εκδ. Cambridge University Press, New York, 1996
- K. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τ.1^{ος}, μτφρ. Π. Μαυρομάτης, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978
- K. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τ. 3^{ος}, μτφρ. Π. Μαυρομάτης, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2013
- K. Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τ. 1^{ος}, μτφρ. Κ. Φιλίνη, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997
- K. Marx, F. Engels Correspondence 1877, Letter from Marx to Editor of *Otecestvenniye Zapiski*. Στο: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1877/11/russia.htm>
- P. Macherey, *Φουκώ και Μαρξ, Το παραγωγικό Υποκείμενο*, μτφρ Μπέτζελος, εκδ. Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2014
- S. Mezzadra, *The Topicality of Prehistory: A New Reading of Marx’s Analysis of “So called Primitive Accumulation”*, στο *Rethinking Marxism*, 23: 3
- Midnight Notes Collective, *Introduction to the New Enclosures*, no. 10, 1990
- Γ. Μηλιός, *Βενετία: Μια συνάντηση που στέριωσε απρόβλεπτα. Πραγματεία για τον καπιταλισμό και τη διαδικασία γένεσής του*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020
- W. Montag, *Althusser and his Contemporaries, Philosophy’s perpetual war*, εκδ. Duke University Press, Durham and London 2013
- W. Montag, *Althusser’s Nominalism: Structure and Singularity*, στο *Rethinking Marxism*, vol. 10–3
- W. Montag, T. Stolze, *The New Spinoza*, εκδ. University of Minnesota Press, Minneapolis 1997
- V. Morfino, *Η προτεραιότητα της συνάντησης επί της μορφής*, μτφρ. Γ. Φουρτούνης, στο *Θέσεις*, τ. 103, εκδ. Νήσος, Αθήνα 2008
- V. Morfino, *The Concept of Structural Causality in Althusser*, στο *Crisis and Critique*, vol. 2, 2015
- A. Negri, *Insurgencies: Constituent Power and the Modern State*, μτφρ. M. Boscagli, εκδ. University of Minnesota Press, Minneapolis 1999

- M. Neocleous, *International Law as Primitive Accumulation; Or, the Secret of Systematic Colonization*, στο *The European Journal of International Law*, Vol. 32, no. 4, εκδ. Oxford University Press, 2012
- M. Perelman, *The Invention of Capitalism. Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*, εκδ. Duke University Press, Durham & London 2000
- N. Πουλαντζάς, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, τ. 1^{ος}, μτφρ. Κ. Φιλίνης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1975
- N. Πουλαντζάς, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τ. 2^{ος}, μτφ. Κ. Φιλίνης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1975
- N. Πουλαντζάς, *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, μτφρ Γ. Κρητικός, εκδ Θεμέλιο, Αθήνα 2008
- J. Read, *A Universal History of Contingency: Deleuze and Guattari on the History of Capitalism*, στο *Borderlands e-journal*, 2/3, 2003
- J. Read, *Micro-Politics of Capital. Marx and the Prehistory of the Present*, εκδ. State University of New York Press, U.S.A. 2003
- J. Read, *Primitive Accumulation: The Aleatory Foundation o Capitalism*, στο *Rethinking Marxism*, vol. 14-2
- R. Rosdolsky, *The making of Marx's "Capital"*, translated by P. Burgess, London: Pluto, 1977
- D. W. Smith, *Flow, Code, and Stock: A Note on Deleuze's Political Philosophy*, στο *Essays on Deleuze*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2012
- F. Jameson, *Marxism and dualism in Deleuze*, στο *South Atlantic Quarterly*, vol. 96, Durham 1997
- S. Federici, *Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα. Γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση*, μτφρ. Ι. Γραμμένου, Λ. Γυιόκα, Π. Μπίκας, Λ. Χασιώτης, εκδόσεις των ξένων, Θεσσαλονίκη 2011
- M. Foucault, *Επιτήρηση και Τιμωρία, Η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2011
- M. Foucault, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας* τ.1, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2011
- M. Foucault, *Μικροφυσική της Εξουσίας*, μτφρ Λ. Τρουλινού., εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1991
- Γ. Φουρτούνης, *Αποδόμηση σε «τελική ανάλυση»: ο σπινοζικός δομισμός του Αλτουσέρ (1960 – 1969)*, υπό έκδοση, εκδ. Νήσος

Γ. Φουρτούνης, *Δομή, αστάθμητο και βία στην έννοια του τρόπου παραγωγής*, στο *Θέσεις*, τ. 102, εκδ. Νήσος, Αθήνα 2008

D. Harvey, *A Companion to Marx's Capital*, εκδ. Verso, London 2013

D. Harvey, *New Imperialism*, εκδ. Oxford University Press, New York 2003

M. Hardt, A. Negri, *Αυτοκρατορία*, μτφρ. Ν. Καλαϊτζής, εκδ. Scripta, Αθήνα 2002

G. W. F. Hegel, *Elements of the Philosophy of Right*, μτφρ. H. B. Nisbet, εκδ. Cambridge University Press, 2003

E. Hobsbawm, *Introduction*, στο K. Marx, *Pre-capitalist Economic formations*, transl. J. Cohen, International Publishers, New York 1964

J. Holloway, *Capital moves*, στο: <https://libcom.org/library/capital-moves-john-holloway>

J. Holloway, *Ρωγμές στον καπιταλισμό*, μτφρ. Ά. Χόλογουεη, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2011